

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

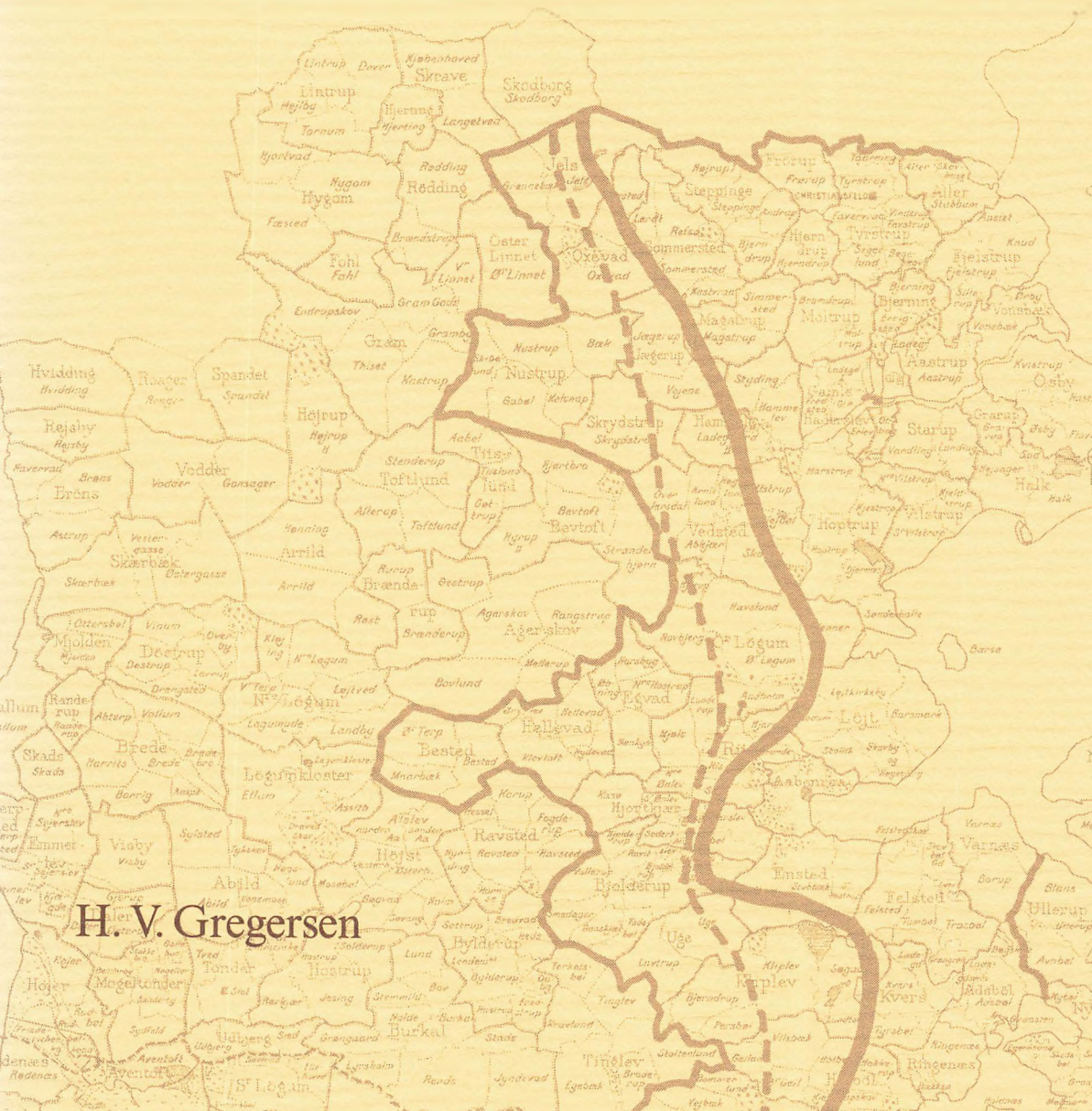
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

»Det skæve Sønderjylland« – HVORFOR?

H. V. Gregersen

»Det skæve Sønderjylland«
– HVORFOR?

*Thi det er nu engang saa:
en Vestboer er ikke saa anseet som en Østerboe.*
Laurids Skau i brev til Carl Ploug den 29. dec. 1844.

H. V. Gregersen

»Det skæve Sønderjylland« – HVORFOR?

Om senmiddelalderens ødelægning
vest for israndslinjen
og fremgangen i egnene mod øst

Studier, udgivet af
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
nr. 5
Aabenraa 1990

Udgivet med støtte fra
Statens Humanistiske Forskningsråd
Den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse

Redaktion: Bjørn Poulsen og Hans Schultz Hansen

Tryk: P.J.Schmidt A/S, Vojens
Indbinding: J.P.Møller, Haderslev
ISSN 0109-9981
ISBN 87-7406-056-2

1. DEL

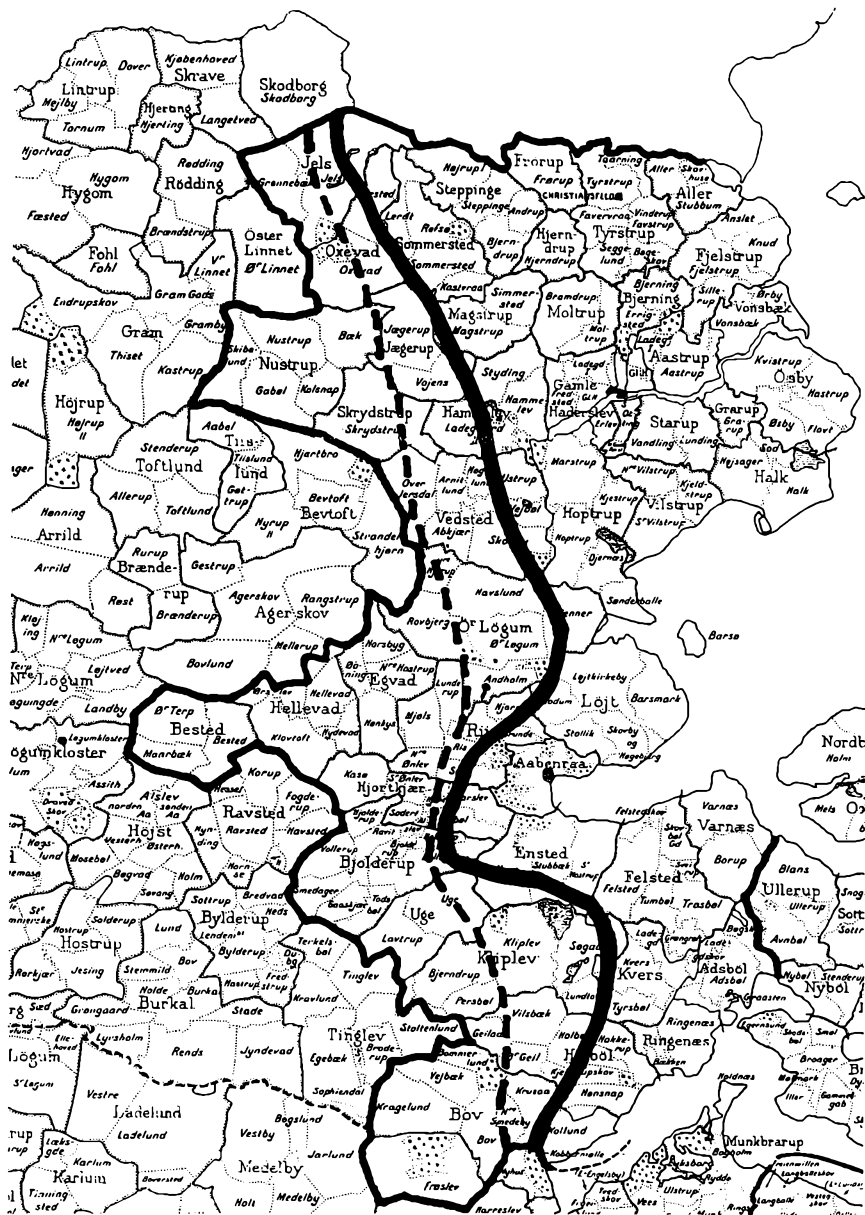
- I. Baggrunden 11
- II. Undersøgelsesområdets afgrænsning 14
- III. Kildematerialet, en oversigt 16
- IV. Undersøgelsesområdets jordbundsforhold 18

2. DEL

- V. Den naturlige plantevækst og landbrugets udvikling fra bondestenalderen til jernalderen, en oversigt 23
- VI. Bent Aabys pollenanalytiske undersøgelse af Abkær mose 28
- VII. Bebyggelsesforhold fra vikingetid til Valdemarernes tid 32

3. DEL

- VIII. Klimaændringen omkring år 1300 38
- IX. Om årsagerne til det slesvigske domkapitels indtægtsnedgang i senmiddelalderen 43
- X. Lynghedens udbredelse omkring år 1300 vest for israndslinjen 51
- XI. Bøgeskovens herredømme omkring år 1300 øst for israndslinjen 58
- XII. Det nord-sydgående hovedfærdselsstrøg rykker mod øst 60
- XIII. Forsvundne kirker og nedlagte kirkesogne vest for israndslinjen 73
- XIV. Senmiddelalderlige kirkeudvidelser øst for israndslinjen 91
- XV. Stednavnevidnesbyrd om ændringer af befolkningsforholdene i senmiddelalderen 95
- XVI. Fra dansk-sønderjysk adel til slesvig-holstensk adel 105
- XVII. Landbrugets omlægning fra ensidig agerdyrkning til kvægavl med agerbrug 109

Undersøgelsesområdets afgrænsning samt vestgrænsen for morænelandskabet og det vestligste forløb af det nord-sydgående færdselsstrøg (Sakservedj).

Med Sønderjylland menes der i den herværende fremstilling den nuværende Sønderjyllands Amtskommune og ikke det historiske Sønderjylland fra Kongeåen til Ejderen.

Sønderjylland er som bekendt det smalleste sted på den Jyske Halvø fra Grenen til Grænsen, og her bliver de geografiske forskelle, de forskellige landskabstyper, derfor mere påfaldende end længere mod nord og mod syd. Fra øst mod vest drejer det sig om østkystens morænebakkeland, midterlandets bakkeøer med omgivende hedesletter og endelig længst imod vest marsken.

Det har været hensigten med denne fremstilling at vise, at nutidens skæve befolkningsmæssige og erhvervmæssige opdeling af landsdelen med en klar overvægt til de østlige egne – en kendsgerning, der er af betydning for al regionsplanlægning inden for Sønderjyllands Amtskommune – skyldes de forhåndenværende forskelligartede geografiske forhold i forbindelse med et klimaskifte, der fandt sted i senmiddelalderen, nærmere bestemt i 200-året mellem ca. 1250 og ca. 1450. Det er ud fra denne opfattelse, at jeg har skrevet de følgende sider.

At klimaet i løbet af senmiddelalderen har ændret sig i retning af et mere atlantisk præget vejrlig, er en kendsgerning og falder følgelig uden for al diskussion. I løbet af 1980'erne er dette blevet klart fastslået takket være de pollenanalytiske undersøgelser, som naturvidenskabsmanden Bent Aaby har foretaget i Abkær mose, beliggende omtrent midt i det her behandlede undersøgelsesområde.

Man har længe vidst, at uligevægten mellem vest og øst i Sønderjylland ikke er noget oprindeligt. I Valdemarernes højmiddelalder og før den tid lå tyngdepunktet tydeligt længere mod vest; både arkæologiske og historiske vidnesbyrd fortæller dette. Men i løbet af senmiddelalderen – altså inden det historiske kildemateriale begynder at flyde rigeliger – sker der en for alle de følgende århundreder afgørende tyngdepunktsforskydning i østlig retning, og skellet mellem vest og øst er

ikke til at tage fejl af: det udgøres af den Baltiske Israndslinje. Ingen tvivl om det! I løbet af senmiddelalderen blev befolkningstætheden størst på morænelerjordens gamle skovland øst for den hovedstilstandslinje, som vor sidste istid har efterladt sig ned gennem Sønderjylland.

Denne udvikling, der var fuldbyrdet før år 1500, lader sig som følge af det sparsomme historiske kildemateriale kun påvise gennem en række indicier, og hvad der på de følgende sider er fremdraget af sådanne, har det sigte at skulle vise følgerne af klimaskiftet. Gør man resultatet op, er det mit hovedsynspunkt, at begrebet »den senmiddelalderlige ødelægning« betød en katastrofe for landet vest for den Baltiske Israndslinje, hvorimod der for østeregnens vedkommende – bortset fra visse marginalområder med dårlig jord – alt i alt er tale om en fremgang i løbet af senmiddelalderen.

Når jeg i det hele taget har beskæftiget mig med ødelægningsproblemet i senmiddelalderen, skyldes det, at jeg i 1972 blev medlem af »Det nordiske Ødegårdsudvalg« som repræsentant for det sønderjyske område, og jeg vil gerne benytte den her givne lejlighed til i taknemmelighed at mindes Ødegårdsudvalgets forskellige medlemmer for de mange gode drøftelser, vi har haft i årenes løb. Ikke mindst gælder min tak Ødegårdsudvalgets formand, min studiekammerat fra de unge år, dr.phil. Svend Gissel. Også mødet med ødegårdsforskere fra de øvrige nordiske lande, Island, Norge, Sverige, Finland, vil jeg altid bevare som et kært minde.

Efter udsendelsen af min bog, »Eggen omkring Vojens« (1977), hvori jeg havde skitseret min opfattelse af den klimabestemte udvikling i denne egns senmiddelalder, blev jeg kontaktet af naturvidenskabsmanden, cand.scient. Bent Aaby, der i flere sæsoner har arbejdet i Abkær mose syd for Vojens. Hans pollenanalytiske undersøgelser bekræftede min opfattelse, og jeg skylder Bent Aaby megen tak, fordi han har givet mig lov til at inddrage sine resultater i det her foreliggende arbejde, ligesom han velvilligst har stillet illustrationsmateriale til min rådighed.

Jeg takker Historisk Samfund for Sønderjylland ved dets formand, landsarkivar Hans H. Worsøe, for udgivelsen af mit bidrag til udforskningen af ødelægningen i senmiddelalderen. Min tak gælder også et par af mine efterfølgere som redaktionsmedlem af Historisk Samfund for Sønderjyllands skriferække, nemlig dr.phil. Bjørn Poulsen for en grundig gennemlæsning af mit manuskript og mag.art. Hans Schultz

Hansen, der har forestået det praktiske i forbindelse med udsendelsen af denne bog.

Vel vidende, at der som følge af den kildemæssige situation – om ikke i helheden, så måske nok i visse enkeltheder – vil kunne findes angrebepunkter, vil jeg slutte forordet med at citere et par verselinjer, som min gamle ven, Nicolaus Helduaderus (Niels Heldvad), i 1597 svarede sine kritikere med:

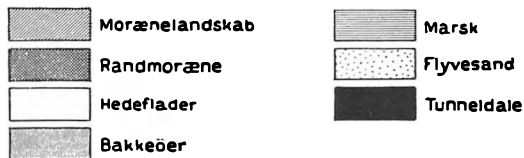
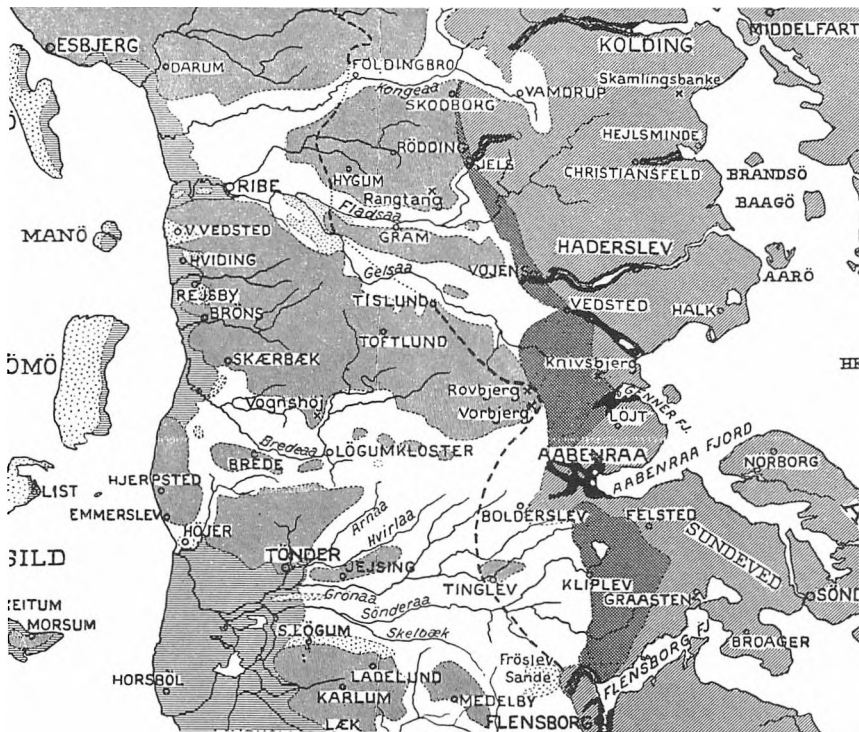
*Pfhu, drulle dy, packe dy, Spötter Oge,
vp dy gehöret Hellisch Für vnd Loge!*

(Fy, skam dig, pak dig, spotterøje,
du kan vente dig helvedes ild og lue!)

Jeg håber, at denne trussel vil gøre sin virkning!

*Dronning Alexandrinesvej 2,
Haderslev,
januar 1990*

H. V. GREGERSEN

Landskabskort over Sønderjylland. Mellem morænelandskabet i øst og hedefladerne, samt bakkeøerne i vest ses et overgangsområde, kaldt randmorænen, der er opstået som følge af isens mange skiftende processer. Her er det oprindelige morænemateriale ofte udvasket og derved fjernet for de finere dele af dette, d.v.s. ler og sand, mens de grovere bestanddele, grus og sten, er efterladt. Jordbundsmæssigt er dette område derfor alt i alt af samme ringe bonitet som hedesletterne. Efter Knud Jessen i Sønderjyllands Historie.

I. Baggrunden

»Den senmiddelalderlige ødelægning« er i den herværende fremstilling betegnelsen for en udvikling i negativ retning, der fandt sted i 1300- og 1400-årene, og som den dag i dag er af betydning for al regionsplanlægning i Sønderjyllands Amtskommune, idet det var denne udvikling, der resulterede i, at det befolkningsmæssige og dermed også det erhvervsmæssige tyngdepunkt er kommet til at ligge i den østlige del af denne landsdel.

»Den senmiddelalderlige ødelægning« er naturligvis ikke begrænset til det sønderjyske område. Den kan konstateres overalt på den Jyske Halvø, og det er vel som følge af denne proces, at det Danske Riges tyngdepunkt er kommet til at ligge ved Øresund. Og ikke blot Danmark, men hele Nord- og Nordvesteuropa blev berørt af ødelægningsprocessen. Mest kendt er vel det faktum, at nordbobygderne på Grønland gik til grunde, og at det nordiske fristatssamfund på Island ikke magtede at fastholde sin frihed, men måtte give sig ind under Norges kongemagt. Og ikke nok med det. I løbet af senmiddelalderen blev også den norske befolkning mere og mere afhængig af korntilførsler udefra. Klimaet havde ændret sig, og i 1380 måtte Norge ved kongefællesskabet med Danmark opgive sin statslige enegang.

Historikere har længe været opmærksomme på, at der i middelalderens sidste århundreder skete noget, som betød en total ændring af befolkningens levevilkår, men det var først i løbet af 1930'erne, at denne udvikling blev taget op til en nøjere granskning. Den historiker, der tidligst gav sig i kast hermed, er Wilhelm Abel, hvis skelsættende værk, »Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters«, første gang udkom i 1943, men allerede i 1935 var han med sin bog, »Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft

Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter«, trådt frem som pioneren inden for udforskningen af ødelægnings-problemet. Snart efter, i 1939, blev Abel sekunderet af M.Postan, der i »The Economic History Review, IX«, udsendte afhandlingen »Revisions in Economic History: The Fifteenth Century«. Det er på denne europæiske baggrund, at danske og nordiske historikers afhandlinger om den senmiddelalderlige ødelægning skal ses.

Naturligvis har man også i ældre tid været opmærksom på det ejendommelige, at det Danske Riges storhedstid i højmiddelalderen blev efterfulgt af en nedgangsperiode, der tog sin begyndelse omkring 1250. Man forstod også ret hurtigt, at nedgangen ikke uden videre kunne tilskrives visse kongers uduelighed, således som det f.eks. fremgår af det udbrud, som Ryd-årbogens forfatter kommer med i forbindelse med sin omtale af Valdemar Sejrs død i 1241: »Da faldt forsand kronen af de danskes hoved!«

I de ældre forklaringer på, hvorfor det kom til at gå således, nævnes for Sønderjyllands vedkommende især krig og stormfloder, mens det for Nørrejylland vedkommende fortrinsvis er pesten omkring 1350, der må holde for. En anden foreteelse, der tidligt har påkaldt sig opmærksomheden, var udbredelsen af den jyske lynghede, uden at man dog forstod, hvorfor det skete.

Det 19. århundredes historikere, Kristian Erslev og hans generation, stod alt i alt uforstående over for ødelægnings-problematikken, hvad man egentlig kan undre sig over, da de pågældende historikere ellers ikke veg tilbage for en nyvurdering af fortiden. De godtog den ældre tids forklaringer: pest, krig og stormflod, men opfattede dem som »episoder, hvis virkninger var kortvarige og også i lokal henseende begrænsede«. Citatet skyldes Svend Gissel, der er tilbøjelig til at mene, at Kr. Erslev »bærer et hovedansvar for, at studiet af krise og ødegårdsproces ikke kom tidligere i gang«.²

Efter Erslevs tid forblev problemet med bebyggelser, der forsvandt i løbet af senmiddelalderen, ikke upåagtet, men det var som regel »den sorte død«, der blev udpeget som årsag til tilbagegangen. M.Mackeprang henledte ganske vist opmærksomheden på de mange kirkeudvidelser i løbet af 1400-årene, især på de Danske Øer, mens noget sådant ikke var sket i store dele af Nørrejylland.³ Men den danske historiker, der frem for andre må anses for at have været pioneren inden for udforskningen af ødelægningsproblematikken, er C.A.Christensen (født i Toftlund 1906), der i en afhandling i 1931

påviste en tydelig nedgang i landgilde og priser.⁴ I 1938 fulgte Aksel E. Christensen efter med den første mere dybtgående behandling af, hvad han kaldte »det frygtelige ødegårdsproblem«.⁵ De mange forsvundne eller nedlagte sogne i Nørrejylland så han som et udtryk for denne landsdels påviselige svækkelse i forhold til Øerne.

I 1968 udkom to doktorafhandlinger, Svend Gissel: »Landgilde og Udsæd på Sjælland« og Erik Ulsig: »Danske Adelsgodser i Middelalderen«, og begge doktorander kom heri ind på senmiddelalderens krise med det deraf følgende ødegårdsproblem. Allerede året efter, i 1969, indledtes derefter et grundigere studium af den senmiddelalderlige ødelægning ved etableringen af »Det nordiske Ødegårdsprojekt« som et samvirke mellem en kreds af forskere fra Danmark og de øvrige nordiske lande. De danske forskere var samlet i et såkaldt »Ødegårdsudvalg«, hvis arbejdsområde i 1972 blev udvidet til også at omfatte repræsentative punkt-analyser i Sønderjylland. Det er resultatet af disse og overvejelser i forbindelse hermed, der fremlægges i det efterfølgende.

Noter

1. Annales Danici, s. 111: »In cuius morte uere cecidit corona capitis Danorum«.
2. Nasjonale forskningsoversikter. Det nordiske Ødegårdsprosjekt, Publikation nr. 1, 1972, s. 5; jvf. Svend Gissel: The Joint Scandinavian Contribution to the European Study of Late Medieval Desertion (Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300-1600, Stockholm 1981).
3. Middelalderlige Kirkeudvidelser (Festskrift til Kristian Erslev, s. 187-210). Jvf. kapitel XIII.
4. Nedgangen i Landgilden i det 14. Århundrede (Historisk Tidsskrift, 10. rk., I,4, 1931).
5. Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen (Nordisk Kultur, II, s. 35ff.).

II. Undersøgelsesområdets afgrænsning

En væsentlig årsag til, at også Sønderjylland af Det nordiske Ødegårdsprojekts ledelse blev inddraget som undersøgelsesområde var, at denne landsdel udgør et relativt snævert område fra hav til hav, i luftlinje ca. 60 km fra vest til øst, og at landskabstyperne varierer meget stærkt inden for denne korte afstand.

Længst mod vest er der samspillet mellem marsk og geest, d.v.s. mellem det marine forland og hedeslette- og bakkeø-områderne fra den næstsidste istid. Sidstnævnte landskabstype findes overalt i det sønderjyske midterland helt frem til israndslinjen fra den Baltiske Istid. Denne vor sidste istid har skabt det sønderjyske østkyst-landskab og har her i overvejende grad efterladt sig bakkede morænelers-egne.

Under udvælgelsen af områder, der skulle indgå i Ødegårdsprojektets undersøgelser blev der taget hensyn til disse forskelligartede landskabstyper, og resultatet blev tre undersøgelsesområder, nemlig et omkring Ribe,¹ der behandler et vestkystlandskab, samt et område vest for Åbenrå, dækkende landskabstyperne på begge sider af israndslinjen med overvejende sandet jord mod vest og frugtbar lerjord mod øst.² Endvidere er der valgt et mindre område ved Hærvejen vest for Haderslev,³ idet dette område – beliggende vest for israndslinjen fra den sidste istid og udelukkende bestående af hedeslette – i udpræget grad kan betragtes som et senmiddelalderligt ødeområde. Som man vil se, repræsenterer de udvalgte undersøgelsesområder de tre vigtigste landskabstyper.

Langt vanskeligere har det været at skaffe undersøgelsesområder med en rimelig kildemæssig dækning, og det har selvsagt indskrænket mulighederne for at nå frem til en sikker påvisning af ødelægningens omfang. Navnlig svigter det skriftlige kildemateriale, når en mere præcis datering af den stedfundne udvikling skal forsøges.

Undersøgelsesområdet omkring Ribe udgjorde i ældre tid dele af de Kongerigske Enklaver, og kildematerialet er derfor i overvejende grad

af samme art som det, der er benyttet ved undersøgelserne af de øvrige kongerigske områder. Man kan derfor her nøjes med at henvise til de betragtninger, der under behandlingen af disse områder er gjort om dette materiale.⁴ Undersøgellesområdet omkring Ribe er følgelig blevet et selvstændigt analyse-område, der falder uden for den herværende fremstilling.

Undersøgellesområderne vest for Åbenrå og Haderslev har altid hørt under Slesvig stift og udgjort en del af hertugdømmet Slesvig, men som følge af det meget sparsomme kildemateriale er det fundet rimeligt at udvide de to punktundersøgelser til at omfatte hele strøget på begge sider af Hærvejen og den Baltiske Israndslinje fra nord til syd inden for Sønderjyllands Amtskommune. Af kildemæssige årsager følger afgrænsningen af dette område den gamle herredsinddeling. Den herværende fremstilling omfatter derfor Haderslev østeramt, bestående af Haderslev, (Sønder) Tyrstrup og Gram herreder, samt Åbenrå amt i det omfang, som det fik efter genforeningen i 1920, d.v.s. Sønder Rangstrup, Rise og Lundtoft herreder og Bov sogn.

Noter

1. Henrik Fangel: Undersøgellesområdet omkring Ribe (Det nordiske Ødegårdsprojekt, dansk afdeling, arbejdspapir 1978, nr. 18). Er under publicering i forbindelse med »Ribe-projektet«.
2. H. V. Gregersen: Undersøgellesområdet vest for Åbenrå (smstds., arbejdspapir 1976-77, nr. 25).
3. Sm.: Undersøgellesområdet vest for Haderslev (smstds., arbejdspapir 1977-78, nr. 5). Endvidere af sm. sammenfattende: Den sønderjyske regionalanalyse. Oversigt (smstds., arbejdspapir 1977-78, nr. 16).
4. Hornsherred undersøgelsen med indledende metodeafsnit. Det nordiske Ødegårdsprojekt, Publikation nr. 2, 1977. Endvidere: Falster Undersøgelsen, I-II, 1989.

III. Kildematerialet, en oversigt

Det skriftlige kildemateriale fra middelalderen til belysning af udviklingen inden for det herværende undersøgelsesområde, er som nævnt overordentlig sparsomt.

De oplysninger, som Kong Valdemars Jordebog fra 1231¹ indeholder om de kongelige indtægter inden for de enkelte herreder, kan kun give et fingerpeg. Større betydning må tillægges det kildemateriale, som stammer fra kirkelige myndigheder. Her udgøres det vigtigste overlevede materiale især af den omtale af gejstligt jordegods i 1352, 1435/39 og senere,² som skyldes Slesvigs biskop og domkapitel.

Fra senmiddelalderen foreligger der desuden en del materiale til belysning af forskellige ejendomsoverdragelser, optegnet i Løgum-bogen,³ men da klosteret i Løgum hørte under Ribe stift, og da overdragelserne især vedrører ejendomme i mere umiddelbar nærhed af klosteret, er der kun undtagelsesvis tale om ejendomme, beliggende inden for det herværende undersøgelsesområde.

Hvad der i øvrigt forekommer af egnet kildemateriale fra middelalderen, er af mere spredt karakter. Det kan være breve om ejendoms-overdragelser i tilknytning til kirken eller til nogle af egnens stormænd, og er der tale om krongodsområder, findes sådant jordegods selvsagt noget oftere nævnt, men ganske vist uden præcise oplysninger om ejendomsstørrelse og afgifter.

Det skriftlige kildemateriale fra middelalderen er således for det her behandlede undersøgelsesområdes vedkommende ikke af større omfang, og det bliver derfor kun muligt at drage videregående slutninger ved retrospektionens hjælp.

Hertil tjener først og fremmest det ret omfattende materiale, der findes i amtsregnskaber og jordebøger. Fra Åbenrå amt er det især amtsregnskaberne fra 1535 og 1563, samt jordebogen fra 1609. Desuden indeholdes der et udmærket jordebogsmateriale i Johannes Mejers enestående kortværk over det oprindelige Åbenrå amt (Sønder

Rangstrup og Rise herreder) fra 1641.⁴ Udførlige oplysninger findes i Risé herreds jordebog fra 1704, der er et forarbejde til den jordebog over hele amtet, der blev udarbejdet i 1709. Et tilsvarende kildemateriale fra Haderslev amt findes i papirerne fra den store undersøgelseskommissions arbejde i årene efter 1708, men desuden er der fra Haderslev amt jordebøger fra 1598 og 1603/04. De ældste amtsregnskaber fra Haderslev og Tørrning amt er fra 1524 og 1542.⁵

Noter

1. Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog I-III, 1926-45.
2. Reimer Hansen & Willers Jensen: Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig (Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, VI, 1904). Denne udgivelse er foretaget efter en afskrift i RA af Ulrich Petersen (død 1735). Ældre udgivelser i *Scriptores Rerum Danicarum*, VI, s. 574-591; VII, s. 456-507. Desuden i Erich Pontoppidan: *Annales Danici Diplomatici* (Kirchen-Historie des Reichs Dännemarck, 5. Buch, 3. Capitel), s. 181-200.
3. Trykt i *Scriptores Rerum Danicarum*, VIII, s. 1-258.
4. Johannes Mejers Kort over det danske Rige, III: Aabenraa Amt, udg. N.E. Nørlund 1942.
5. Amtsregnskaberne findes i RA; jordebøgerne dels i RA og dels i LA Åb. Den store undersøgelseskommissions arbejde i Haderslev amt findes i RA (mikrofilm i LA).

IV. Undersøgellesområdet jordbundsforhold

Hovedformålet med afgrænsningen af det nuværende undersøgelsesområde har som nævnt været at vise forskellen på den udvikling, der fandt sted i de to uensartede landskabstyper i den østlige del af Sønderjylland, der blev en følge af den vældige isbræ fra den sidste istid og dens afsmeltningssområder.¹

Da denne, den sidste store skandinaviske nedisning var på sit højeste for ca. 18.000 år siden, stødte ismasserne sig i det sønderjyske område fra øst ind over det bækken, hvor Østersøen nu ligger, og hvorfra denne is fordelte sig over de omliggende landområder. I lange perioder synes der at have været nogenlunde ligevægt mellem istilførsel og afsmeltning, og derfor lå isranden på nogenlunde samme sted. Følgelig taler man om isens hovedopholdslinje ned gennem Sønderjylland fra nord mod syd. I populær snak bruges ofte den lidt misvisende betegnelse »den Jyske Højderyg« om den Baltiske Israndslinje, vel sagtens, fordi den så nogenlunde falder sammen med vandskellet mellem øst og vest.

Efter isens afsmeltning efterlod den sig et for det meste bakket område, bestående af usorteret ler, sand og sten. Denne aflejring kaldes moræne og er med sit større eller mindre indhold af ler overalt tilstrækkelig frodig til skovvækst og til landbrug på den af mennesker ryddede skovjord.

I modsætning til denne for det østlige Sønderjylland så fremtrædende landskabstype udgøres landskabet vest for israndslinjen af spredt forekommende morænebakker fra den næstsidste istid, omgivet af hedesletter, skabt af smeltevandsstrømme fra den sidste istids ydre gletscher-rand. Morænedannelserne ligger som øer i hedesletternes sandhav og kaldes derfor bakkeøer.

Bakkeø-landskabet har som følge af dets store ælde undergået både forvitring og nedbrydning og er følgelig terrænmæssigt ret jævnt og

uden det østlige bakkelands stejle skrænter. Jordbunden er ler- og sandblandet moræne, d.v.s. også her uensartet ophobet, men ofte med det sandblandede i overvægt.

På de flade hedesletter består den lagdelte jordbund af grus og sand, fordelt således, at det tungere materiale ligger den gamle israndslinje nærmest. Forholdene i Sønderjylland under den sidste istid kan derfor på flere måder minde om den afsmeltning, der f.eks. i vor tid i Island finder sted fra isbræen Vatna Jökull i retning mod kysten.

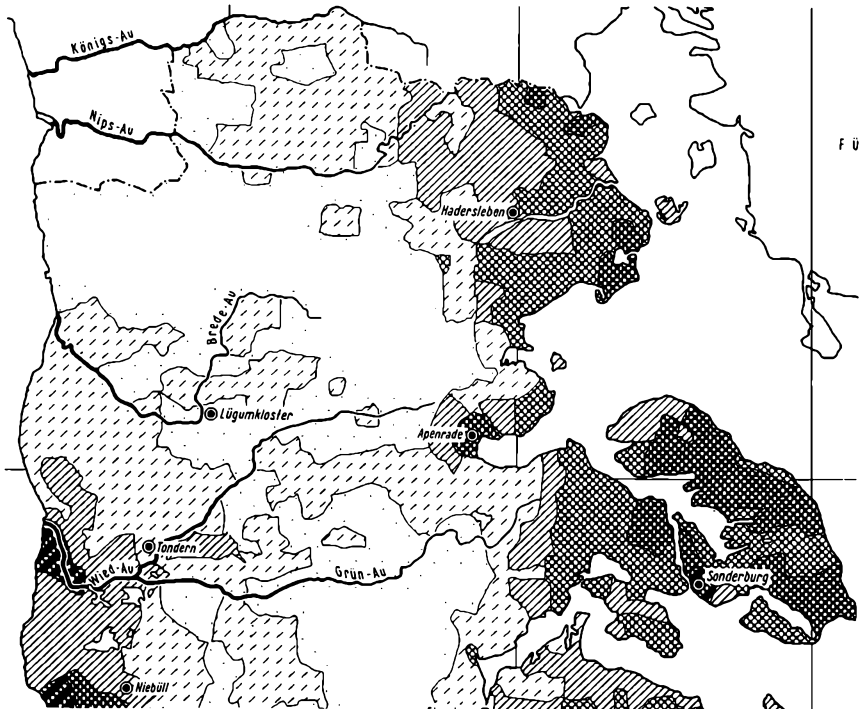
Det vil af det nævnte fremgå, at bakkeøernes morænejord er mere frodig end hedesletternes særdeles magre jorder, og denne forskel har selvsagt haft den allerstørste betydning for bebyggelsens fordeling i historisk tid. Det var dog først, da der havde fundet en kraftig udvaskning af hedesletterne sted, med lyngens udbredelse til følge, at jorden blev næringsfattig. Før dette skete, bar også hedesletterne skov med bl.a. hassel og lind, og de var derfor i stenalderen og bronzealderen mere tiltrækkende for den agerdyrkende befolkning end den tunge, lerede moræne øst for den gamle israndslinje.

Inden for det herværende undersøgelsesområde aftegner sig vest for Haderslev tre store bakkeøer klart fra de mellemliggende hedesletter. Det gælder Rødding bakkeø, der med sin overvejende lerblandede muld har den tætteste bebyggelse, og de syd herfor liggende to bakkeøer, der sædvanligvis navngives efter Nustrup og Toftlund, hvor jordbundskvaliteten også stedvis må betegnes som rimelig god. De mellemliggende hedesletter kaldes efter åløbene Gramå-fladen og Gelså-fladen, den sidstnævnte størst. Begge strækker sig vestpå ud til Ribe.

Åbenrås vestlige opland savner så godt som helt de bakkeøer, der sætter deres præg på egnen vest for Haderslev. Her udgøres landskabet af den store Tinglev hedeslette, oftest kaldt Tinglev-fladen, der i udstrækning i såvel øst-vestlig som nord-sydlig retning er 25-35 km. Nærmest den gamle isrand er der også her i overvejende grad tale om aflejringer af lagdelt grus, der flere steder udgør et bælte på et par km's bredde, mens de vestligere liggende strækninger består af lagdelt sand. I landbrugsmæssig henseende er Tinglev hedeslette dog at foretrække frem for hedeslette-egnene vest og sydvest for Vojens, idet jordbunden her er en smule kalkholdig, mens de sidstnævnte er helt kalkfrie.²

Det er disse hoved-landskabstyper på hver sin side af den Baltiske Israndslinje, interessen samler sig om i forbindelse med den herværende undersøgelse af den senmiddelalderlige ødelægning i Sønderjylland, et geologisk skel, der er særdeles markant.

Dette skel er naturligvis heller ikke til at gå fejl af ved en bedømmelse af agerjordens afkast, idet der er endog meget stor forskel på jordens frugtbarhed vest og øst for israndslinjen.

Grundsteuerreinertrag des Ackerlandes

	unter 10 Mark/ha		30–39 Mark/ha
	10–19 Mark/ha		40–49 Mark/ha
	20–29 Mark/ha		über 49 Mark/ha

Quelle: Engelbrecht, Th. H.: Bodenbau und Viehstand in Schleswig-Holstein, nach den Ergebnissen der amtlichen Statistik, Kiel 1905

Det skarpe skel, som den Baltiske Istid har efterladt sig, ses klart af den jordbundsbonitering, som de preussiske myndigheder gennemførte i 1870'erne til brug for en ejendomsbeskatning.

Efter Th. H. Engelbrecht: Bodenbau und Viehstand in Schleswig-Holstein, nach den Ergebnissen der amtlichen Statistik, Kiel 1905. Efter Geschichte Schleswig-Holsteins.

Excurs: Mens Christian Vs Matrikel fra 1688 kun omfattede Kongeriget, hvilede skatteansættelsen i Sønderjylland helt op til tiden efter 1864 på middelalderens plovstal, og selv om der i tidens løb adskillige gange blev foretaget ændringer og revisioner af plovtalet – vigtigst af disse den Renoverede Landsmatrikel fra 1652 –, lykkedes det aldrig at tilvejebringe et nogenlunde retfærdigt beskatningsgrundlag.

Først efter hertugdømmernes indlemmelse i Preussen blev det i 1870 besluttet, at der ligesom i andre preussiske provinser også for Slesvig-Holstens vedkommende skulle udarbejdes et »kataster« (d.v.s. en fortegnelse eller matrikel) over de enkelte ejendommers nettoudbytte.³ Dette sidste kaldtes »Grundsteuer-Reinertrag«, d.v.s. et netto-udbytte, der dannede grundlaget for skatteansættelsen. Det var selvsagt et meget stort arbejde, der hermed blev indledt, og det var først afsluttet i 1878, men til gengæld roses det for den omhu og grundighed, hvormed det blev gennemført.

Takket være dette vældige arbejde med en fastsættelse af de enkelte ejendommers »Grundsteuer-Reinertrag« er det også muligt at beregne en gennemsnitlig »Reinertrag« pr. ha ager, eng, skov etc. for hver enkelt landsbys jorder. Den preussiske forvaltning havde nemlig ikke kirkesognet som mindste enhed, men derimod den enkelte landsby med dens jordtilliggende (kaldet »Gemeinde«). Det er med andre ord muligt ad den vej at få et overblik over jordbundens beskaffenhed for hver landsbys vedkommende. Det letter udnyttelsen af dette materiale, at sådanne gennemsnitstal for ager, eng, skov etc. er udregnede og offentliggjorte i de forskellige »Kreisblätter« for Haderslev, Åbenrå, Sønderborg, Tønder etc., men desuden også udgivet i Henning Oldekops »Topographie des Herzogtums Schleswig«, 1906.⁴ Mens jordbundsforhold er oplyst i »Atlas over Danmark« fra sogn til sogn, er det her omtalte materiale derfor topografisk set mere nuanceret.

Det preussiske boniteringsmateriale viser helt tydeligt det skel, der er fremkaldt af israndslinjen fra den Baltiske Istid. Bedst udtrykkes dette i gennemsnitstallene for vurderingen af den dyrkede agerjord på de forskellige landsbysmarker.

De østlige egne fremtræder alle med en vurdering på over 20 mark pr. ha; adskillige, for ikke at sige de fleste landsbykommuner har endda jorden ansat til et gennemsnitligt beskatningsgrundlag på over 30 mark

pr. ha, og det er naturligvis den frugtbare morænelersjordbund, der er årsagen hertil.

Vest for israndslinjen er billedet et helt andet. Generelt ligger vurderingen her under 10 mark pr. ha, og i nogle enkelte kommuner er den endda under 5 mark pr. ha. Det gælder Abkær syd for Vojens, Øster Løgum og Andholm nordvest for Åbenrå, samt et sammenhængende område, bestående af Bjerndrup og Perbøl i Klipleve sogn, Gejlå og Øster Gejl i Holbøl sogn, Bommerlund, Vejbæk og Kragelund i Bov sogn og – uden for det herværende undersøgelsesområde – tilstødende dele af Tingleve sogn (Stoltelund, Broderup, Eggebæk, Kravlund, Sofiedal).

Inden for området med en vurdering mellem 5 og 10 mark pr. ha er adskillige landsbymarker endda sat til under 6 mark pr. ha. Det gælder først og fremmest de områder, der har ligget den gamle isrand nærmest, og hvor det derfor er det tungere afsmeltningsmateriale fra isbræen, der fortrinsvis er blevet aflejret. Det gælder især Øster Løgum sogns vestlige byers bymarker og grænseområderne ind mod dette sogn, f.eks. Bevtøft sogn med Strandelhjørn, dele af Agerskov sogn, Egvad sogn og de vestlige dele af Rise sogn.

De offentliggjorte oplysninger om »Grundsteuer-Reinertrag« er derfor et vigtigt supplement til den viden om jordbundsforholdene, som geologien giver.

Noter

1. Det geologiske afsnit bygger hovedsageligt på Trap: Danmark, 5. Udgave, Haderslev Amt, 1965, s. 63ff.; Tønder Amt, 1966, s. 406ff.; Åbenrå-Sønderborg Amter, 1967, s. 774ff., samt på supplerende oplysninger fra Bent Aaby, DGU.
2. Velvilligst meddelt af Bent Aaby.
3. Poul Nissen: Om ansættelsen til »Grundsteuerreinertrag« i Sønderjylland i 1870-78 (Sønderjyske Årbøger, 1950, s. 264-284).
4. Her er talmaterialet fra Henning Oldekop: Topographie des Herzogthums Schleswig, Kiel 1906, benyttet.

V. Den naturlige plantevækst og landbrugets udvikling fra bondestenalderen til jernalderen, en oversigt

Det er menneskets udnyttelse af naturen, specielt forholdet til lyngheden og dens udbredelse på de lettere jorder i slutningen af middelalderen, der er hovedtemaet i nærværende beskrivelse, men som indledning hertil må det anses for hensigtsmæssigt at give en oversigt over, hvad der er muligt at oplyse om plantevæksten i ældre tider.

Hertil tjener først og fremmest den pollenanalytiske metode, således som den er blevet gennemført forskellige steder i vort land, idet det ved hjælp af denne er muligt at give en beskrivelse af, hvorledes det er gået med vegetationen siden landbrugets fremkomst i bondestenalderen, d.v.s. fra tiden før år 4000 f.Kr.¹

Pollenanalyserne viser, at klimaet siden isens afsmeltning blev stadig mildere, og der skabtes en skov med lind som dominerende træart, men elm, ask, eg, hassel og el var også almindeligt forekommende på egnede voksesteder. Denne klimaændring fik til følge, at der omkring 4000 f.Kr. sattes en udvikling i gang med et helt nyt livsmønster for vort lands indbyggere, og det er næppe for meget sagt, at overgangen til landbrug må anses for den mest afgørende materielle nyskabelse, der har fundet sted, før vor egen tids industrikultur opstod.

Det billede af oldtidsbondens liv og levned, som arkæologien har givet, svarer nøje til de foretagne pollenanalyser. Et af de betydeligste eksempler på en bondebygd fra hine fjerne tider er fundet ved Bundsø nær Brandsbøl skov på Als, altså i allernærmeste nærhed af det herværende undersøgelsesområde.

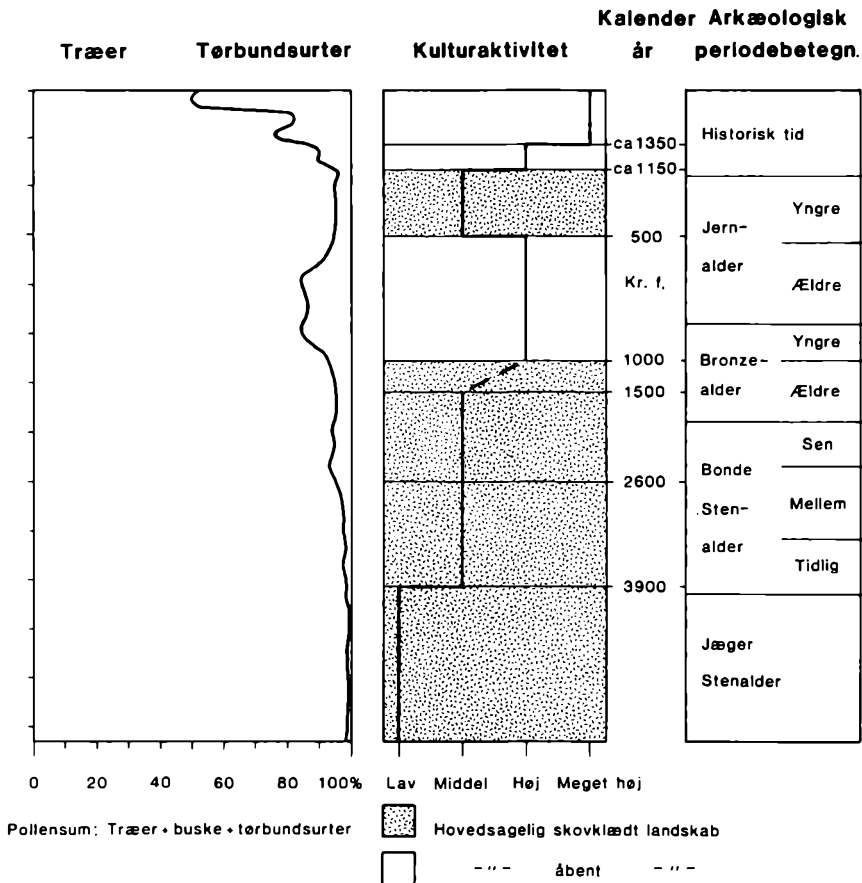
Det viser, at husene var flettede af grene og klinet med ler og muligvis opført på pæle. Til det daglige arbejde har beboerne haft forskellige redskaber, svære tyknakkede økser, flinthøvle, bor og knive. Der er fundet en halv snes tusind knogler fra husdyr som ko, svin, får og hund, men kun halvandet hundrede knogler af kronhjort. Forkullede madrester i lerkar fortæller, hvilke planter der indgik i Bundsø-boernes kost: hvede, byg, æbler, hindbær etc., og deres grave lader sig lokalisere i de mange gravhøje og i en halv snes langdysser nord, syd og øst for landsbyen. Ingen kan derfor være i tvivl om, at der her er tale om en fastboende bondebefolkning.²

Husdyrbruget må antages at have været menneskets vigtigste driftsform i disse landbrugets tidligste stadier her i landet. De vanskelige fodringsforhold i vintertiden har den tids mennesker søgt at afhjælpe ved indsamling af frø og frugter, samt løvhø til kreaturerne, mens egentlig korndyrkning nok har været af mindre betydning og kun til menneskeføde. Det var skoven, der året rundt var den væsentligste foderleverandør.³

Landbruget medførte følgelig, at der i årenes løb skete væsentlige indgreb i landskabets hidtil sammenhængende skovdække, idet det for datidens bønder blot var nødvendigt at skabe lysninger i skoven for at skaffe græs til husdyrene, og for at få yderligere foder til dyrene har oldtidsbonden blot behøvet at fælde nogle af træernes løvrige grene og kviste. Ud af det sammenhængende skovdække opstod der derved en græsningsskov, med et svensk udtryk »en löväng«. Efterhånden som landbruget blev udbredt, kom de åbne arealer i stadig højere grad til at præge landskabsbilledet. I bronzealderen (1800 f.Kr.-500 f.Kr.) synes dette landskabsbillede at have været dominerende overalt i landet.

I modsætning til græs og urter, som kun behøver et år eller to for at etablere sig på et areal, hvorfra de er fortrængt, må skoven have adskillige år for at genvinde sin tidligere plads. Men træernes generobring af det tabte terræn bremses som følge af den vedvarende græsning, idet husdyrenes nedbidning af nye skud hindrer ny skovvækst.

Menneskets direkte indgriben har også flere steder været katastrofal for det gamle skovdække. Et enkelt eksempel vil være nok for at forklare dette. Mellem Åbenrå-skovenes sydvestlige udløbere og vestpå ud til Gårdeby (byen ved gærdet!) sydvest for Tinglev strækker sig et gammelt forsvarsanlæg, kaldt Olmersdiget (Olgerdiget).⁴ Det består af sammenlagt mindst 7,5 km palisadeværk, anlagt ca. 200 e.Kr. Regner

Bent Aabys undersøgelse viser i procenttal hyppigheden i Abkær mose af træer og tørbundsarter, samt angiver den kulturaktivitet, der kan udlæses heraf. Træernes og tørbundsarternes kurveforløb viser, hvornår der er sket ændringer i arealfordelingen mellem skov og åbent, dyrkbart land.

Diagrammet er dog ikke et udtryk for den arealmæssige størrelse af de to typer plantesamfund, fordi man ikke kender pollenproduktionen i skove sammenlignet med åbne arealer. Efter Bent Aaby i Sønderjysk Månedsskrift 1986.

man godt et egetræ pr. meter (idet der oftest er tale om tre rækker palisader), har alene dette anlæg slugt henved 10.000 egetræer.

Er træerne først forsvundet, opstår ved husdyrenes fortsatte græsning og nedbidning af nye skud »overdrevet«. Vegetationen her vil komme til at bestå af lave græsser og tornede buske, men på lettere jorder vil også lyngen få mulighed for at brede sig. På sådanne magre jorder vil »overdrevet« blive overtaget af lyngheden.

I løbet af sidste del af jernalderen, som strakte sig fra ca. 500 f.Kr. til ca. 500 e.Kr., fandt der flere klimaændringer sted. Undersøgelser af højmoser, f.eks. Draved i nærheden af Løgumkloster og Abkær mose sydvest for Haderslev, har vist, at der jævnlige – med intervaller på ca. 260 år⁵ – har fundet klimavariationer sted, men særlig tydelig er det temperaturfald, der lader sig påvise i det sidste hundredår før 500 e.Kr. Når stalde er langt mere almindelige i tilknytning til jernalderens huse modsat bronzealderens, antager man, at det skyldes et klimaskifte med køligere somre, med øget nedbør og med sne om vinteren.

Måske har man heri en af årsagerne til folkevandringerne. En kendsgerning er det i hvert fald, at oldtidsagre blev forladt. For Bundsøs vedkommende har Johs. Iversen antaget, at agerbruget ophørte ca. 300 e.Kr., ganske vist på grundlag af en C-14 datering.⁶

Den landbrugsmæssige tilbagegang bevirkede, at bøgen bredte sig i jernalderens sidste halvdel. Lidt efter lidt overtog den de forladte marker og overdrevet. Modsat den gamle blandingskovs træer hører bøgeskud til den mindst tiltrækkende føde for dyrene. Den favoriseres derfor på de andre træarters bekostning, og det er nok en af forklaringerne på, at bøgen vandt mere og mere frem.

Men den tæt voksende bøgeskov blev også – hvad man måske ikke skulle tro – årsag til en forringelse af den jordbund, skoven stod på. Lyngheden er det klassiske eksempel på et plantesamfund, der danner morr og al (herom senere), men i rene bestande danner bøgen også morr, måske endda også al, dersom den længe nok får lov til at påvirke jorden.⁷ Ikke mindst er dette tilfældet på de lettere jorder.

Den her givne oversigt over vegetationens udvikling fra landbrugets indførelse i bondestenalderen til udgangen af jernalderen viser klart, at to faktorer har været afgørende for plantesamfundenes trivsel: mennesket og klimaet. Med den fortsatte udvidelse af åbne arealer til græsning og til agerbrug ved nedhugning og afbrænding af den gamle skov skabte oldtidsbonden forudsætningen for, at ændringen af klimaet i den sidste del af jernalderen (tiden efter Kristi fødsel) fik vidtrækkende

virksomheder. Følgen blev, at oldtidsbonden mange steder måtte opgive sin brug af jorden og igen overlade den til naturen, nu først og fremmest til bøgeskoven.

For i det hele taget at overleve har mange af den tids mennesker måttet søge andetsteds hen, og det er i den forbindelse måske nærliggende at tænke på de store folkevandringer som et udtryk for hine tiders bestræbelser på i bogstaveligste forstand »at søge nye græs-gange«.

Noter

1. Den første, der henledte opmærksomheden herpå var Johannes Iversen i det banebrydende værk fra 1941: Landnam i Danmarks Stenalder. En pollenanalytisk Undersøgelse over det første Landbrugs Indvirkning paa Vegetationsudviklingen (Danmarks Geologiske Undersøgelse, 2. rk., bd. 66).
2. Alfred Andersen: Two Standard Pollen Diagrams from South Jutland (Danmarks Geologiske Undersøgelse, 2. rk., bd. 80, 1954, s. 188-209); smlgn. H.V.Gregersen: Slesvig og Holsten indtil 1830, 1981, s. 13-14.
3. Bent Jakobsen: Skovens Betydning for Landbrugets Udvikling i Danmark indtil ca. 1300 (Det forstlige Forsøgsvæsen i Danmark, bd. XXXIII, hæfte 1, s. 345-396); Bent Aaby: Skovudvikling og jordbundsforringelse (Ugeskrift for Jordbrug, 1983, 45, s. 939-942).
4. Hans Neumann: Olgerdiget – et bidrag til Danmarks tidligste historie, 1982, hvortil der henvises, hvad de arkæologiske afsnit angår. Den romantiserede navneform »Olgerdige« skyldes en historisk interesseret præst i Uge, Nicolaus Nissen (sognepræst 1740-77). I folkemunde er anlægget kaldt »Olmersdige«, hvis forled »oldemor« betegner noget meget gammelt, jvf. f.eks. Ribe Oldemoder. Endelsen »-dige« betyder både grøft og vold. Smlgn. H.V.Gregersen: Angler-problemet – endnu engang (Sønderjyske Årbøger 1989, s. 33-50).
5. Bent Aaby: Cykliske klimavariationer de sidste 7500 år påvist ved undersøgelser af højmoser og marine transgressionsflader (Danmarks Geologiske Undersøgelse, 1974, s. 91-104); sm.: Cyclic climatic variations in climate over the past 5.500 yrs reflected in raised bogs (Nature, bd. 263, 1976, s. 281-284); sm.: Art. »Klima«, Arkæologisk leksikon, s. 148-150.
6. Jvf. note 1.
7. Jvf. note 3.

VI. Bent Aabys pollenanalytiske undersøgelse af Abkær mose

I en afhandling i Sønderjysk Månedsskrift 1986, »Mennesket og naturen på Abkær-egnen gennem 6000 år – resultater af et forskningsprojekt«, har Bent Aaby¹ offentliggjort sin undersøgelse af Abkær mose syd for Vojens, d.v.s. på det nærmeste midt i det herværende undersøgelsesområde. De resultater, der fremlægges i denne afhandling, er derfor særdeles oplysende med hensyn til egnens klima og plantevækst gennem de mange årtusinder frem til historisk tid. Den giver derved en præcis understregning af oversigten i forrige kapitel.

Den undersøgte mose ligger tæt ved den Baltiske Israndlinje og er derfor et af de steder, hvor landskabet ret pludseligt skifter karakter. Mod øst er jorden mere lerholdig og næringsrig, mens der mod vest er overvejende sandflader, fordi isen har stået her i længere tid. Afsmeltningsvandet har vest for isranden afsat de magre hedesletter, mens morænebakkerne, bestående af sten, sand og ler, først blev synlige, da isen smeltede bort.

Jordbundens beskaffenhed afspejler sig naturligvis i plantedækket. Dette var navnlig tydeligere i ældre tid, da agerbruget mere end i dag var tilpasset jordbundsforholdene. Af Videnskabernes Selskabs kort fra begyndelsen af 1800-årene fremgår det klart, at under halvdelen af landet vest for Abkær var under opdyrkning, og at hede og mose lagde beslag på mere end halvdelen af jorden. Helt anderledes forholdt det sig med landskabsudnyttelsen øst for Abkær mose. Her var det dyrkede areal meget større (65-70%) og trævækst almindelig, hvorimod lyngen ikke havde fodfæste i disse mere frodige egne. Netop på grund af rigdommen på forskellige naturtyper bliver den ca. 3 km² store Abkær mose et højst interessant undersøgelsesområde.

Bent Aabys undersøgelse viser, at mosen oprindeligt har været en vandfyldt lavning, og man finder derfor mere end 10.000 år gamle

søaflejringer, men allerede for 8500 år siden groede denne sø til, og herved opstod der en højmosé, endda måske Nordens ældste.

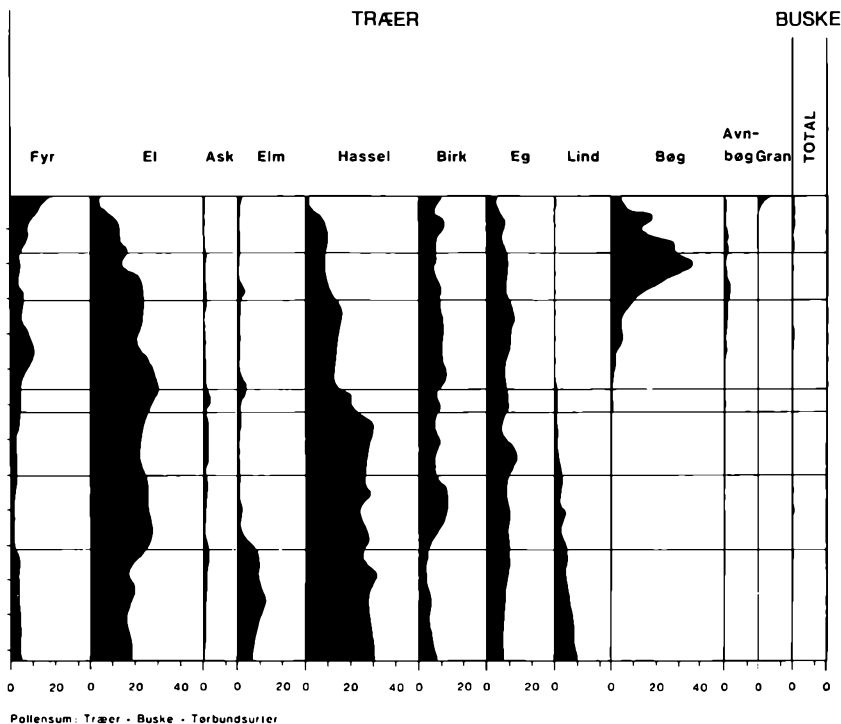
Når noget sådant kan siges, skyldes det hans pollenanalytiske undersøgelse af mosén. Den viser, hvorledes moséns tørv, bestående af henfaldne rødder, stængler og blade, giver oplysning om dens plantevækst og dens naturforhold. Det er dog først gennem mikroskopiske analyser af tørvens pollen-korn (dens blomsterstøv), at der også kan skaffes oplysning om, hvorledes vegetationen har været i den omkringliggende egn. Hovedparten af det lette blomsterstøv stammer selvsagt fra den nærmeste omkreds, fra ca. 5-10 km fra undersøgelsesstedet, og det er takket være kulstof-14 metoden, at aldersbestemmelsen er foretaget af de forskellige tørvelag med pollenindhold.

På dette grundlag har Bent Aaby påvist, at Abkær-egnen i jægerstenalderen var skovdækket med lind som hyppigste træ, men at også anden løvvækst – eg, ask, elm, birk, el – forekom. Derimod er der så tidligt endnu intet tegn på menneskelig aktivitet.

En sådan kendes først i bondestenalderen (ca. 3900 f.Kr.), da elm, lind og ask blev brugt som løvfoder. Som følge af flere og flere åbne arealer, bliver ca. 2600 f.Kr. også pollen af græsser, vejbred og bynke mere almindelige. Dette landskabsbillede synes stabilt til hen i ældre bronzealder (ca. 1500 f.Kr.). Ved den tid indvandrer bøgen til egnen omkring Abkær, men endnu ikke som almindeligt træ. Før den tid havde hassel haft en stor udbredelse, og når den synes at aftage, formoder Bent Aaby, at det skyldes dens anvendelighed til bl.a. risgærder. Hasselens tilbagegang tilskrives følgelig menneskelig aktivitet.

Menneskers virke bliver helt åbenbar i løbet af yngre bronzealder og ældre jernalder, idet landskabet på grund af overdrev og andre træfrie arealer er blevet mere åbent og veksler med større og mindre skovpartier. Fund af byg-pollen vidner om, at denne kornart nu blev dyrket omkring Abkær, og fra tiden omkring Kristi fødsel viser også rugen sig. Arter, knyttet til den dyrkede mark, f.eks. spergel, tyder på almindelig agerbrugsaktivitet.

Fra omkring 500 f.Kr. ses det dog, at bøg tiltager i hyppighed, alt imens pollen efter korn er aftagende. Det fortæller, at der nu er tale om en almindelig nedgang i den menneskefremkaldte aktivitet. Åbne arealer bliver opgivet og springer atter i skov, fortrinsvis bestående af bøg, men også af elm, ask og lidt senere avnbøg, sjældnere hassel. I løbet af et par hundrede år bliver bøgeskoven så tæt, at birk må vige. Kun elleskoven klarer sig på de mere fugtige områder.

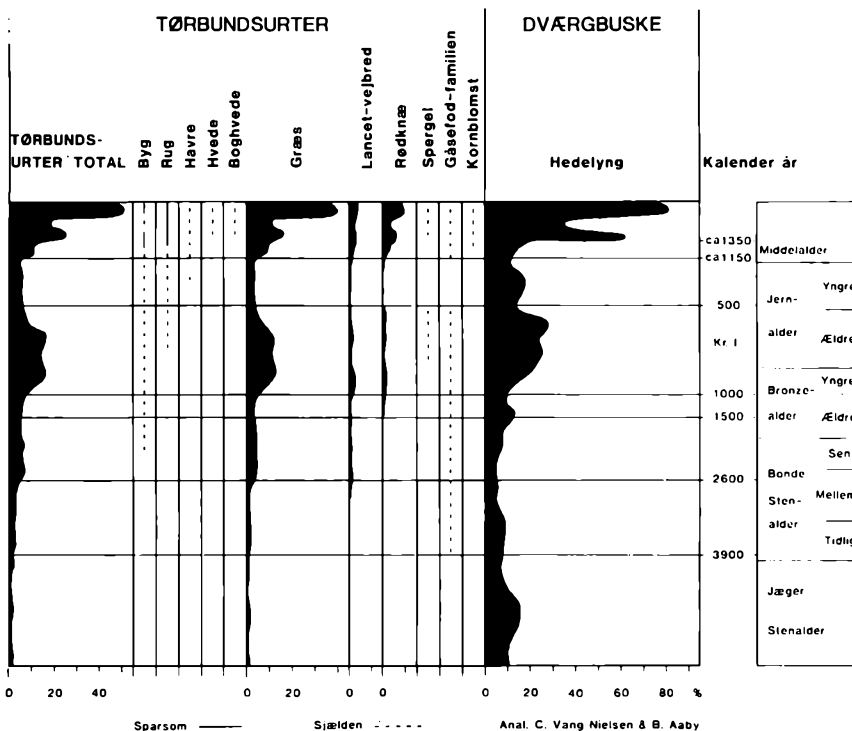

Bent Aabys pollendiagram fra Abkær mose, udarbejdet i 1980'erne. Det er her lykkedes at påvise pollenhyppigheden af de vigtigste træ- og tørbundsarter siden midten af stenalderen, jvf. kalenderen længst til højre.

Eggen omkring Abkær mose var herefter og indtil 1100-årene et skovland.

Med dette referat af Bent Aabys pollenanalytiske undersøgelse af Abkær mose er vi nået frem til historisk tid, men inden hans resultater fra denne periode gengives, skal der peges på, hvad det sparsomt overleverede skriftlige kildemateriale er i stand til at oplyse om tiden frem til ca. 1250.

Noter

1. Bent Aaby: Mennesket og naturen på Abkær-egnen gennem 6000 år – resultater af et forskningsprojekt (Sønderjysk Månedsskrift 1986, s. 277-290).

Bent Aaby, der er cand.scient 1972 fra Københavns Universitet med speciale i pollenanalyse og vegetationshistorie, har været videnskabelig assistent ved Danmarks Geologiske Undersøgelse og er nu overinspektør ved Nationalmuseets Naturvidenskabelige Afdeling. Ved hjælp af sine pollenanalytiske undersøgelser, der i Sønderjylland har været samlet om Draved og Abkær moser, har han belyst landskabsudviklingen siden istiden. Klimaændringer og menneskelig betinget aktivitet har herunder haft hans særlige interesse, og resultaterne af hans forskning findes fremlagt i en lang række danske og udenlandske publikationer.

2. Sønderjysk Månedsskrift 1986, s. 279.
3. Smstds., s. 278-284, 286-287.

VII. Bebyggelsesforhold fra vikingetiden til Valdemarernes tid

Vor vigtigste historiske kilde til en oversigt over de bebyggelsesmæssige forhold i højmiddelalderen er Kong Valdemars Jordebog fra 1231. Takket være den har vi sikkerhed for omfanget af de forskellige herreder, en inddeling af det Danske Rige, der tør antages at være meget gammel. En del tyder på, at inddelingen af landet i herreder har tilknytning til ledingsvæsenet og således går tilbage til rigssamlingens allerførste tid under Harald Blåtand (død senest 987). Alle herreder har adgang til havet eller til sejlbare vandløb, og det tyder på en forbindelse til sø-ledingen.

Inden for det herværende undersøgelsesområde er i så henseende afgrænsningen af Gram og Rangstrup herreder bemærkelsesværdig. Trods deres tyngdepunkt inde i landet når de to herreder begge ud til Lillebælts-kysten ved henholdsvis Sønderballe (Hoptrup sogn) og Genner (Øster Løgum sogn). De øvrige herreder i det østlige Sønderjylland har alle en naturlig beliggenhed ud til kysten.

Det er naturligvis umuligt at udtale sig nærmere om befolkningens størrelse i højmiddelalderen inden for et afgrænset område som det her behandlede, men ligesom folketallet generelt synes at vise en overvægt for Jylland som helhed på tre til to i forhold til Øerne,¹ synes det også at have været højere på de magrere jorder vest for israndslinjen end øst herfor.

En sammenligning af Kongens indtægter fra de forskellige herreder, således som de opgøres i Kong Valdemars Jordebog,² kan med et vist forbehold tages til indtægt for denne opfattelse, idet der nævnes større pengebeløb fra Gram og Rangstrup herreder (der overvejende repræsenterer landet vest for israndslinjen) end fra herrederne ved Haderslev-egnens østkyst. Fra egnen omkring Åbenrå kan noget lignende kun tilnærmelsesvis fastslås, fordi Rise og Lundtoft herreder strækker sig hen over begge sider af israndslinjen.

Opfattelsen af, at det befolknings- og bebyggelsesmæssige tyngdepunkt i vikingetiden lå vest for israndlinjen sandsynliggøres også af stednavnestoffet, idet det alt i alt er yngre øst for israndlinjen. Navnlig udmærker Haderslev og Tyrstrup herreder sig ved de mange sognenavne med endeledet -thorp (-rup, -drup, -strup, -trup etc.). I Haderslev

Herredsinddelingen i Sønderrjylland (med navneformer efter Kong Valdemars Jordebog 1231). Alle herreder har »en stræben mod kysten«, de vestlige ved hjælp af ålb. Efter H. V. Gregersen: Slesvig og Holsten indtil 1830.

herred er det Hoptrup sogn (hvori også Marstrup ligger med sognets oprindelige præstegård), endvidere sognenavnene Moltrup, Starup, Vilstrup og Åstrup, og i Tyrstrup herred (syd for landegrænsen af 1864) er det sognebyerne Fjelstrup, Frørup, Hjerndrup og Tyrstrup. I Gram herred ligger desuden sognebyerne Magstrup og Jegerup i området øst for israndslinjen.

Det er naturligt ligeledes at henregne Øsby på Haderslev Næs, samt Løjt nord for Åbenrå og Stubbæk syd herfor blandt de anlæg, der har fundet sted i det nævnte tidsrum. Det samme gælder antagelig i Tyrstrup herred sognebyen Aller, hvis endelsesled er gammeldansk waræ med betydningen »udmark«. Samme ord indeholdes også i sognenavnet Varnæs syd for Åbenrå fjord.

I alle de nævnte tilfælde drejer det sig om store, gamle landsbyer (»adelbyer«), der næppe kan tænkes opstået på i forvejen eksisterende landsbyers bymark,³ men må anses for bebyggelser på gammelt skovland fra tiden ca. 800 - ca. 1000. Da Svend Estridsen (1047-1074) gennemførte Danmarks opdeling i otte stifter, eksisterede de her nævnte sogne antagelig allerede forlængst med gudshuse, opført af træ, mens de stenbyggede kirker fulgte efter i løbet af 1100-årene, nærmere bestemt før ca. 1175.

Navnetypen på endelsen -thorp findes i 804 og 808 nævnt i de Frankiske Rigsannaler under omtalen af Slesvig/Hedeby (»Slies-thorp«), og det er da troligt, at denne navneform er vandret til Sønderjylland og derfra videre til det øvrige Danmark fra det nedrerhinske område (Nederlandene, Nordrhein-Westfalen) og fra Niedersachsen. Det antages almindeligvis, at det er overgangen fra arden til ploven med dens skarpe skær og brugen af jernøkse (i forbindelse med afbrænding), der har muliggjort en opdyrkning af den alt i alt tunge og skovklædte lerjord øst for israndslinjen med deraf følgende anlæg af thorp-byer.

Excurs: At thorp-bebyggelsen har bredt sig fra Nordvest-Tyskland til Danmark og først er nået til Sønderjylland, fremgår også af det ældre og sidenhen forlængst forladte personnavnestof, der indeholdes i de sønderjyske thorp-byer, mens det ofte er antikke og kristne personnavne, f.eks. Alsønderup (opr. Alexander-thorp), Nielstrup, Pederstrup, Povlstrup, der findes i mange af thorpnavnene i det øvrige Danmark. Også bøjningsformen for genetiv af personnavnet, er som regel ældre i de sønderjyske thorp-navne.

Som eksempel herpå kan nævnes den ældre genitiv Biarnar af personnavnet Biorn, der i Sønderjylland findes i det tre gange forekommende stednavn Bjerndrup (Klipleve sogn, Nr. Løgum s. og Stepping s.). Fra det øvrige Danmark kendes der derimod navneformer, der skyldes den yngre genitiv Biorns-, således Bjørnstrup i Himmerland og på Falster Bøstrup (Kong Valdemars Jordebog: Byørnsthorp).⁴

Rejsende, der i årtierne på begge sider af år 1800 besøgte hedeegnene vest for israndslinjen, har samstemmende givet udtryk for, at de dengang endnu så vidtstrakte lyngheder må have været beboede i fjerne tider. Typisk for en sådan forhåndsopfattelse er H. C. Andersens omtale af heden, hvor »Oldtidens Kæmpegrave løfte sig i talløs Mængde«. Med disse ord er digteren dog tilbage i bronzealderen, og det lader sig trods alt ikke oplyse, om der har været en kontinuerlig bebyggelse fra denne tid og helt frem til vikingetiden.

Mere relevant og for den her behandlede egn også mere oplysende er et udsagn fra præsten i Nustrup sogn, Johan Arndt Dyssel. Han siger, at »det kan bevises, at baade her og paa mange flere Heder har i de ældre Tider staaet hele Byer med Agre og Enge, som enten i Fiendetid eller i almindelig Pest ere ødelagde«. Han er til eksempel vidende om, at »en heel Kirkebye Lilholt« har været at finde på denne hede.⁵

Kontant viden om ældre bebyggelser på de senere hedearealer har de bopladsfund fra vikingetiden givet, der er gjort i forbindelse med anlægget af naturgasledningen gennem Sønderjylland i 1980'erne. I det herværende undersøgelsesområde er der inden for en strækning af ca. 50 km konstateret følgende boplads: Padborg Søndermose (Bov sogn), Træhede (Bevtoft s.), Uldal (Skrydstrup s.), Syvsig (Nustrup s.), Vojenslund og Vojensgård (begge Vojens s.).⁶ I betragtning af, at der er tale om et helt tilfældigt ledningsarbejde, er selv disse fund bemærkelsesværdige og må give anledning til en overvejelse af, hvor udbredt bebyggelsen har været på den tid. De nævnte bopladsfund er naturligvis alle anonyme, og det er derfor de nuværende lokaliteter, der benyttes til angivelse af fundstederne.

I hedesletterne vest for Haderslev er det yderst begrænset, hvad der findes af ældre bebyggelsesnavne. Vojens, samt Over og Neder Jerstal, er de eneste inden for dette område. Vojens (nævnt 1421 som Wodens) tolkes som et parallelnavn til Odense og Oddense af gudenavnet Odin

og med gl. wi, »helligdom«, som efterled, mens endelsen i Jerstal er ordet -stald (og ikke -dal), hvorimod tolkningen af forleddet er mere usikker. Det kan være gl. iarn, »jern«, der skjuler sig her, men udelukkes kan det ikke, at navnet i sin helhed skal forstås som et oprindeligt »Jarlstald«. I så fald har det samme forled, som forekommer i det nord derfor liggende Jels (1231: Jarlsæ), der måske betyder »Jarlsø«.⁷

På Tinglev-fladen, den store hedeslette omkring Tinglev, er billedet det samme. Her forekommer der enkelte navne på kirkebyer med endelsen -sted (Bedsted, Højst, Ravsted), der regnes for meget gamle. Navne med endelsen -lev, der ligeledes må regnes for meget gamle (fra ca. 500), kan derimod ikke bruges som kriterium for en tidlig bebyggelse af det senere hedeland. Med deres personnavne som forled anses de nemlig almindeligvis for navne på gods, der er udlagt i forbindelse med danernes samling af et dansk rige, og de findes derfor spredt ud over det meste af det historiske Danmark (d.v.s. Danmark før 1658).⁸

Det skal medgives, at de givne eksempler på en mere udbredt ældre bebyggelse vest for israndslinjen kun er få, men selv disse få eksempler giver ved en sammenligning med stednavnestoffet fra det øst-sønderjyske morænelersområde et fingerpeg om, at egnene vest herfor må have haft det største folketal i vikingetiden og den tidlige middelalder.

Noter

1. Aksel E. Christensen: Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen (Nordisk Kultur, II, s. 41-42).
2. Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, I, Oversættelse, s. 98.
3. Sønderjyske Stednavne, I, s. LX-LXI.
4. Kristian Hald: Vore Stednavne, s. 120; Peter Skautrup: Det danske Sprogs Historie, I, s. 114.
5. Johan Arndt Dyssel: Forsøg til en Indenlands Reise, 1774, s. 12f.; se iøvrigt kapitel XIII.
6. Haderslev Museums fortegnelse over fund fra vikingetiden (v. Steen W. Andersen); Danmarks længste udgravning. Arkæologi på naturgassens vej 1979-86, 1987, s. 392ff.
7. Sønderjyske Stednavne, II, 1942, Haderslev Amt; H. V. Gregersen: Egnen omkring Vojens, s. 13.
8. Se f.eks. udbredelseskort i: Peter Skautrup: Det danske Sprogs Historie, I, s. 28; H. V. Gregersen: Slesvig og Holsten, 1981, s. 31.

VIII. Klimaændringen omkring år 1300

Der er almindelig enighed om, at klimaet ændredes til det værre i årtierne omkring år 1300.¹ Denne forværring af vejrliget skal ses i forhold til de længere isfri perioder, der i tidsrummet 900-1200 er konstateret ud for Island, og den noget forbedrede vejr-situation, der igen indtrådte 1450-1550. I århundrederne efter sidstnævnte årstal oplevedes atter et temperaturfald, og man har derfor benævnt denne periode »den lille istid«.

De elendige klimatiske forhold mellem ca. 1250 og ca. 1450 menes forårsaget af en sydligere bane for de atlantiske lavtryk. Følgen heraf blev et mere regnfuldt vejrlig; somrene blev køligere med fremherskende vestenvinde. Der skal kun forbavsende små udsving til, for at noget sådant kan få afgørende indflydelse for en befolkning, hvoraf hovedparten levede på et eksistensminimum. Undersøgelser fra England viser, at årets middeltemperatur i middelalderens sidste århundreder langsomt faldt ca. 1°-1,5° Celsius.

Pollenanalyserne fra Abkær mose, som nu kendes takket være Bent Aabys undersøgelser i begyndelsen af 1980'erne,² er i allerhøjeste grad bemærkelsesværdige, og de kan tages til indtægt for den her fremsatte tese om en klimaændring som hovedårsag til »den senmiddelalderlige ødelægning«, idet det er lykkedes Aaby for første gang at påvise en klimabestemt landbrugsmæssig tilbagegang i senmiddelalderen. Bedømt ud fra pollenanalyserne, men med den usikkerhed på 50-100 år, som følger med kulstof-14 dateringerne, begynder denne nedgang omkring år 1300. På den tid har store dele af befolkningen måttet give op over for de vanskeligheder, som det regnfulde og vandkolde klima voldte.

Det er især forskellen mellem nordøsthjørnet (ind mod Haderslev) og de øvrige cirkeludsnit, der herved fremkommer, idet israndslinjen (og dermed overgangen fra mere leret til mere sandet jord) ligger ret østligt i det sydøstlige cirkeludsnit. Inden for dette område er de oplyste procenttal derfor ikke så markante.

I det på siderne 30–31 viste pollendiagram, som er udarbejdet på grundlag af Bent Aabys undersøgelser, er perioden 1350–1400 karakteriseret ved et tydeligt fald i tørbundsurternes pollenhypighed. I sin skildring heraf skriver Bent Aaby:³

»Det samme gælder lyngkurven, som bl.a. afspejler hedearealets størrelse. Bøgekurven stiger derimod, hvilket viser, at dette træ vinder frem på tilsvarende måde som omkring 500 år e. Kr., da jernaldermarker sprang i skov. Noget lignende er antagelig sket i senmiddelalderen, og navnlig vest for mosen, hvor hovedparten af pollenmængden kommer fra i maj-august, som er blomstringstidspunktet for bøg, græs og lyng. ... Pollenanalyserne viser, at landbrugskrisen indtræder, efter at lyngen har bredt sig på de sandede jorder, og følgelig kan krisen ikke alene være et resultat af hededannelse. En pestepidemi som »den sorte død«, der indtraf omkring 1350, og den tyve år lange krig mellem Erik af Pommern og den schauenburgske greveslægt fra Holsten fra 1410 til 1435 kan sagtens sætte sig spor i en kortere periode i form af social og økonomisk krise. Men krisen er langvarig, mere end 200 år, og derfor er det mest nærliggende at antage, at ikke-lokale forhold som ændrede handelsforbindelser eller klimaet har været afgørende for udviklingen.« Såvidt Bent Aaby.

Omtalen af »ændrede handelsforbindelser« sker under henvisning til den ødegårdsforskning, der har fundet sted,⁴ men der bør dog nok lægges mere vægt på den større og mere varige betydning, som en klimaændring har haft. Man bør nok opfatte årsagsforholdet på baggrund af, at højmiddelalderens befolkningstilvækst, således som den eksempelvis kom til udtryk ved anlægget af de mange thorp-byer, efterhånden har skabt mangel på egnet jord til opdyrkning, og dette var tilfældet også i de østlige dele af vort land. Følgen blev en overudnyttelse af den forhåndenværende landbrugsjord, og det betød fra år til år en nedgang i produktionen. Under disse forhold har især befolkningen på den kvalitetsmæssigt ringere jord haft vanskeligt ved at skaffe sig føden, og da en række misvækstår kendes fra begyndelsen af 1300-tallet, er mange under disse forhold bukket under på grund af hungersnød.

Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort over egnen sydvest for Haderslev med Abkær mose i centrum. En cirkel med radius 10 km fra centrum er inddelt i fire cirkeludsnit. Figuren er sammenstillet af flere kort, udgivet mellem 1780 og 1805. På siden overfor ses i procenttal jordartstype og vegetationstype inden for de fire cirkeludsnit. Efter Bent Aaby i Sønderjysk Månedsskrift 1986.

Den frygtelige pest, der ved midten af 1300-årene under navnet »den sorte død« hemsøgte det meste af Europa, har naturligvis kun ydermere forværret levevilkårene for datidens mennesker og været årsag til en vældig tilbagegang i folketallet. Men selv om »den sorte

	Jordartstype %				Total
	NØ	SØ	SV	NV	
Moræneler	57.1	34.2	12.2	10.8	28.6
Morænesand	2.0	1.5	1.5	0.7	1.4
Smeltevandssand	28.1	44.9	39.6	31.1	35.9
Smeltevandssand, hedeslette	0.6	–	23.8	48.8	18.3
Tørv	9.1	17.9	22.9	8.5	14.6
Sø, hav	3.1	1.7	–	0,1	1.3

Fordeling af jordartstyper indenfor 10 km fra Abkær Mose på basis af Danmarks Geologiske Undersøgelses foreløbige jordartskort 1:25.000. Området er inddelt i 4 cirkeludsnit, som er benævnt efter deres beliggenhed i forhold til mosen.

	Vegetationstype %				Total
	NØ	SØ	SV	NV	
Skov, krat	22.1	12.2	1.3	2.1	9.4
Hede	0.7	5.3	40.2	44.7	22.7
Dyrket areal	72.4	65.0	35.8	47.9	55.3
Mose	2.1	15.8	22.7	5.2	11.5
Sø, hav	2.6	1.8	–	–	1.1

Fordeling af vegetationstyper indenfor 10 km fra Abkær Mose på basis af Videnskabernes Selskabs kort, 1780-1805. Området er inddelt i 4 cirkeludsnit, som er benævnt efter deres beliggenhed i forhold til mosen.

død« har været en overordentlig alvorlig katastrofe – man regner med, at den bortrev en tredjedel af befolkningen –, så vil et befolkningstal dog efter én eller to generationer atter have indhentet det tab, som en epidemi har forvoldt. Nøjagtigt det samme gælder om de tab, som krige påfører en befolkning.

Der skal en helt anden faktor til, for at en befolkningsmæssig nedgang bliver af varig art. »Ændrede handelsforbindelser« kan nok få en vis betydning, men når der er tale om den generelle nedgang, som »den senmiddelalderlige ødelægning« er et udtryk for, må først og fremmest de klimatiske betingede vilkår komme i betragtning. En klimaændring er og bliver en faktor af varig art. Det kendes der masser af eksempler på overalt på jordkloden, hvad enten en sådan skyldes modsætningsforholdet varme/kulde eller nedbør/tørke.

Den herværende afhandling bygger følgelig på den arbejdshypotese, at der har været tale om en klimatisk betinget forandring af levevilkårene for senmiddelalderens mennesker inden for vort undersøgelsesområde såvel som i det øvrige Nord- og Nordvesteuropa. Det er jo – som tidligere nævnt – tydeligvis en klimaændring, der har været hovedårsagen til den tilbagegang, som i senmiddelalderen fandt sted i de nordvesteuropæiske marginalegne såsom Island og Norge – for slet ikke at tale om nordbobygderne i Grønland.

Det var det atlantisk prægede, mere fugtige og blæsende klima, der her til lands blev en katastrofe for befolkningen på de udpræget sande egne. Inden for det herværende undersøgelsesområde aftegner denne udvikling sig helt tydeligt i landet vest for den Baltiske Istids hovedstilstandslinje, mens noget tilsvarende ikke kan siges om egnene øst herfor.

Noter

1. Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder, VIII, 1961, s. 483 (Nils Friberg); H.H.Lamb: *The changing climate*, London 1966; sm.: *Weather and Climate Patterns of the Little Ice Age* (*Das Klima, Analysen und Modelle, Geschichte und Zukunft*, Berlin, Heidelberg, New York 1980, s. 149-160).
Mellem 1250 og 1450 melder ældre kilder om ca. 40-50 alvorlige isvintre i Danmark og nabolandene (C.I.H.Speerschneider: *Om Isforholdene i danske Farvande i ældre og nyere Tid, Aarene 690-1860*, Kbh. 1915, s. 62ff.).
2. Bent Aaby: *Mennesket og naturen på Abkær-egnen gennem 6000 år – resultater af et forskningsprojekt* (Sønderjysk Månedsskrift 1986, s. 277-290).
3. *Smstds.*, s. 289.
4. Bent Aaby henviser til: Erik Ulsig: *Den senmiddelalderlige agrarkrise* (Historie, XV, s. 219-233); Svend Gissel m.fl.: *Desertion and land colonization in the Nordic countries c. 1300-1600*, Stockholm 1981.

IX. Om årsagerne til det slesvigske domkapitels indtægtsnedgang i senmiddelalderen

Et enestående skriftligt kildemateriale til belysning af den udvikling, der fandt sted i løbet af senmiddelalderen inden for det herværende undersøgelsesområde, stammer fra domkapitlet i Slesvig. Her blev der engang mellem 1435 og 1439, d.v.s. efter den langvarige krig mellem den dansk-nordiske kongemagt og de schauenburgske grever af Holsten om herredømmet over Sønderjylland (1409/10-1435), foretaget en opgørelse over domkapitlets indtægter,¹ og den kan sammenholdes med, hvad en i 1352 udfærdiget jordebog oplyser om, hvad kirkens mænd havde ret til. Det er derfor muligt ud fra dette materiale at hente uomstødelige vidnesbyrd om det indtægtstab, som domkapitlet havde lidt frem til 1435/39. Det viser dog samtidig også, at der har været forskellige årsager til tilbagegangen.

Excurs: Det slesvigske jordebogsmateriale blev i 1960 udmøntet af C. A. Christensen i en afhandling i Historisk Tidsskrift, »Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods 1352-1437« (idet termen »1437« skal opfattes som en forkortelse for tidsrummet 1435-39, der kan sættes som skelår for den yngste del af materialet).²

Da den ældste jordebog stammer fra 1352, kan pesten fra omkring 1350 ikke have spillet nogen rolle, fremhæver C. A. Christensen, men derimod nok omtalen af de tab, som »krigene og oversvømmelsen i Frisland« har medført i henhold til oplysningerne i materialet fra 1435/39. De må udsondres »for at få de tal frem, som belyser den fælleseuropæiske agrarkrise«.

Trods denne reservation mener C. A. Christensen alligevel at kunne påvise en klar tilbagegang i tiden mellem 1352 og »1437«, ikke mindst på Løjt Land, altså på den frugtbare morænelersjord

øst for den Baltiske Israndslinje. Herved begår han imidlertid en fejl, idet han ikke er opmærksom på, at senmiddelalderens slesvigske »Præbende Avbæk« blev konfiskeret af kongemagten under krigen mellem Erik af Pommern og de holstenske grever.³ Sammen med andet konfiskeret gods indgik det i det såkaldte »Kancelligods Høgebjerg«,⁴ der kendes fra tiden efter reformationen. Der kan følgelig ikke påvises en tilbagegang for Løjts vedkommende.

Med hensyn til benyttelsen af det slesvigske jordebogsmateriale er det dog af allerstørste vigtighed, at man gør sig klart, at jordebogen fra 1352 givetvis er en afskrift af et mindst hundrede år gammelt forlæg, idet det må antages, at jordebogen er blevet udfærdiget for at skaffe en opgørelse over kirkens retmæssige ejendom, efter at Gerhard III (grev Gert, »den kullede greve«) i sin magtperiode også havde været kirken en alt anden end god herre. Den slesvigske biskop på hans tid blev derfor af sit domkapitel beskyldt for bortødslen af kirkegods, og det har vel dermed tænkt på de »forlig«, som biskoppen havde måttet indgå med den magtfulde greve.⁵ Det er givetvis disse forhold, der har fået den nye biskop efter 1351, Claus Brun, en tidligere kannik, til at få jordebogen udarbejdet.

At det er et ældre forlæg, der er blevet benyttet, fremgår af, at de stednavne, der nævnes, overalt har udpræget danske navneformer, hvilket ikke uden videre passer til tiden efter 1325, da domkapitlet var blevet fortysket og schauenburgernes verdslige administration foregik på plattysk.⁶ Også omtalen af forlængst nedlagte lokaliteter viser, at det er et ældre forlæg, der er blevet benyttet ved udfærdigelsen af jordebogen i 1352.

Inden for det herværende undersøgelsesområde er det tilfældet med landsbyen »Ware« i Bov sogn, der ca. 1345 blev udslettet for at afgive plads til schauenburgernes borg Niehuus.⁷ Havde der været tale om en nyudarbejdet jordebog, ville der overhovedet ikke have været grund til en omtale af denne nedlagte landsby. Kun fordi »Ware« var nævnt i det ældre forlæg for jordebogen i 1352, forekom det hensigtsmæssigt at gøre opmærksom på, hvad der var blevet af denne landsby.

På samme måde med jordebogens omtale af »Silva Opner«, Opnør skov, d.v.s. den nuværende Jørgensgård skov mellem Åbenrå og Løjt. I 1352 var denne betegnelse en ren anakronisme, eftersom landsbyen Opnør, moderbyen til Åbenrå, må antages at være gået til grunde under stridighederne mellem Erik Plovpenning og hertug Abel i 1247.⁸

Ved bispestolen i Slesvig gik det an forsat at bruge dette navn, men i Åbenrå bys Skrå fra 1335 kaldes skoven »Østerskov«.

Excurs: For øvrigt bygger også Skråen på et ældre forlæg. Det viser omtalen af retsregler, der må gå tilbage til Valdemars-tiden. Derfor kaldes den forsvundne landsby »Gammel Opner«, og når den i det hele taget nævnes, skyldes det, at Skråens ældre forlæg opregner, på hvilke landsbyers marker åbenråerne havde fået græsningsrettigheder på kong Valdemars tid.

Alene dette er grunden til, at Opnør nævnes sammen med de fortsat eksisterende landsbyer i Åbenrås omegn, og tillægsordet »Gammel« skal derfor her forstås med betydningen »den tidligere landsby Opnør«. Købstadens græsningsrettigheder på denne forsvundne landsbys mark skulle holdes i hævd.

Endelig er der som belæg for opfattelsen af, at jordebogen 1352 bygger på et ældre forlæg, grund til at fremhæve, at de anvendte takster – eksempelvis, hvilket C. A. Christensen gør opmærksom på nogle gange i sin ovennævnte afhandling⁹, den gamle danske møntenhed »øre penge« – slet ikke passer til midten af 1300-årene.¹⁰

På baggrund af de anførte eksempler kan man slutte, at jordebogen fra 1352 bygger på et ældre forlæg. Ellers ville det jo ikke give mening at omtale forlængst nedlagte lokaliteter såsom Opnør (ødelagt 1247) eller »Ware« (fjernet ca. 1345). Muligvis stammer forlægget fra Valdemar Sejrs tid (1202-41). Netop på den tid fandt der jo en del større skriftlige udfærdigelser sted fra kongemagtens side: Kong Valdemars Jordebog 1231 og Jyske Lov 1241. Hvorfor skulle man ikke også ved Slesvigs bispestol have kunnet foretage sig et lignende større skriftligt arbejde? Tilmed var biskop Niels af Slesvig (død 1233/34) også Kongens kansler. Han har derfor været bekendt med udarbejdelsen af Kong Valdemars Jordebog.

En sammenligning mellem de to jordebogsarbejder fra Slesvig viser, at der frem til 1430'erne har fundet en klar indtægtsnedgang sted,¹¹ og som væsentlige faktorer hertil fremhæves to faktorer: »krigene og oversvømmelsen i Frisland«. Med det sidste menes uden tvivl »den store mandedrukning«, stormfloden i 1362, der bortrev flere sogne på vestkysten. Endnu større var dog indtægtstabene som følge af krigene, og her må der først og fremmest tænkes på de skader, som skyldes kampen om herredømmet over Sønderjylland i årene 1409/10 til 1435.

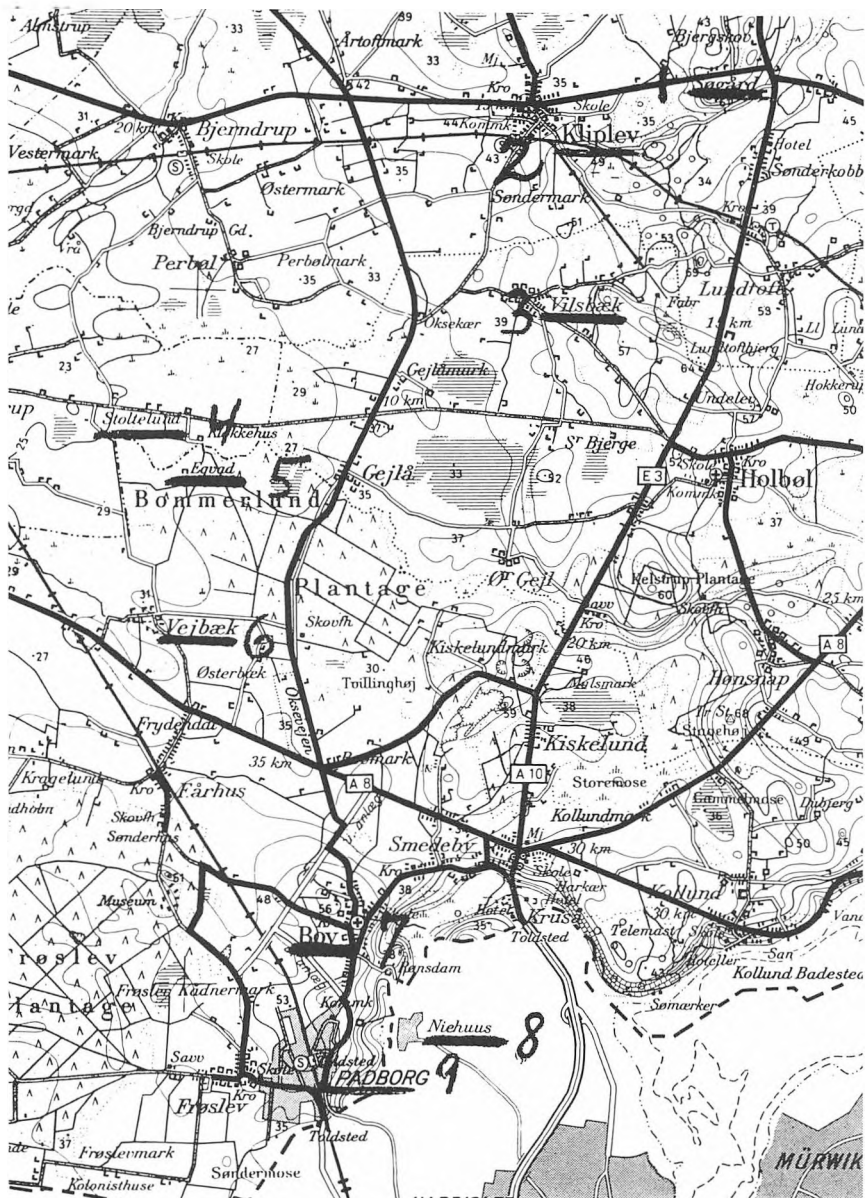
Af kirkegodset inden for det herværende undersøgelsesområde nævnes den lille landsby Hessel umiddelbart vest for Åbenrå som »taget af dem fra borgen«, hvormed menes Brundlund slot ved (nutildags: i) Åbenrå.¹² På en indlagt seddel kaldes landsbyen Søst »øde og forladt i krigstiden«, og nabolandsbyen Årslev kaldes ligeledes »øde«.¹³ Krigen har åbenbart krævet sine ofre på strøget mellem Hærvejen og Åbenrå. Hessel, Søst og Årslev lå på den gode jord øst for israndslinjen, og – mens Hessel forblev nedlagt som ladegårdsjord til Brundlund – blev Søst og Årslev genskabt som landsbyer. Det kan tilføjes, at Ønlev kirke vest herfor i en anden kilde meldes nedbrændt og øde i 1411;¹⁴ også denne ødelæggelse må antages at have fundet sted i forbindelse med krigshandlingerne under kampen om Sønderjylland.

Det er altså krigshandlinger, der er årsag til den her omtalte indtægtsnedgang, og det tør anses for sikkert, at den voldsomme nedgang i domkapitlets indtægter fra Løjt Land ligeledes skyldes begivenhedernes gang i disse år, om ikke just krige, så dog de politiske forhold, fremkaldt af krigen 1409/10-35. I løbet af denne krig konfiskerede kongemagten det slesvigske domkapitels »Præbende Avbæk«, hvilket må anses for en forståelig afstraffelse, fordi domkapitlet med domprovst Heinrich von dem See i spidsen støttede de holstenske grever.¹⁵ At dette virkelig var tilfældet, fremgår af, at det jordegods, der havde udgjort »Præbendet Avbæk« – som allerede nævnt – senere hen kendes som »Kancelligodset Høgebjerg«. Derfor befinder voldstedet Avsøholm,¹⁶ Præbendets gamle hovedsæde, sig også på Høgebjergs tilliggende.¹⁷ Slesvigs biskop i hine år, Johannes Skondelev, støttede Kongen og levede i krigsårene og indtil sin død i 1421 som flygtning under Kongens beskyttelse. Det slesvigske bispegods på Løjt Land blev derfor ikke konfiskeret, men eksisterede videre, indtil alt det tidligere bispegods (efter reformationen kaldt: Svabsted amt) blev nedlagt i 1702.

Det er værd at lægge mærke til, at alle de her omtalte lokaliteter, om hvilke der i jordebogen 1435/39 siges, at domkapitlet havde lidt indtægtstab, ligger øst for den Baltiske Israndslinje, og om dem alle gælder det, at årsagen til tilbagegangen er menneskeskabt, nemlig krigsødelæggelser, konfiskationer og for landsbyen »Ware«s vedkommende nedlæggelse til fordel for et borganlæg.

Derimod er der helt klart tale om en ødelægning af vedvarende art og uden menneskers medvirken, hvor jordebogsmaterialet taler om indtægtsnedgang vest for israndslinjen. Inden for Barved Sysseles prov-

Kort over den sydlige del af undersøgelsesområdet. Følgende lokaliteter ses let: 1. Søgård, 2. Kliplev, 3. Vilsbæk, 4. Stoltelund, 5. Egvad i Bov sogn, 6. Vejbæk, 7. Bov med sognekirken, 8. Niehuus med det forsvundne »Ware« på den tyske side af landegrænsen fra 1920, 9. Padborg. Hørvejen eller Oksevejen ses mellem Kliplev og det vest herfor liggende Bjerndrup. Den passerer derefter den oprindelige nordgrænse for Flensborg amt og for Bov sogn nord for Bommerlund plantage og fortsætter sydpå forbi Bov gennem grænsestationen Padborg. Udsnit af Geodætisk Instituts 2 cm kort »1211 IV«, gengivet med Instituttets tilladelse A. 583/77. Efter H. V. Gregersen i Sønderjysk Månedsskrift 1977.

sti gik det ud over et par kirkesogne, idet det oplyses, at to kirker, Nybøl og Arvad, var ødelagte (»due capelle sunt ibidem destitute, videlicet Nubol et Arwath«).¹⁸

Men ellers er det især oplysningerne om domkapitlets indtægter fra tre små lokaliteter i den vestlige del af Bov sogn, der påkalder sig interesse. De skal her gengives på den måde, at de sætninger, der findes i den oprindelige jordebogstekst, kendt fra 1352, er sat med kursiv, mens den senere tids tilføjelser er trykt med almindelig sats. Det drejer sig om følgende tre landsbyer, der alle ligger vest for israndslinjen:¹⁹

Item in Betelund in parochia Bughe III marce auri, de quibus dabantur VI modii siliginis. Ista bona non sunt inhabitata in memoria hominum.

Item in Eckwath X modii siliginis, sunt totaliter deserti ultra memoriam hominum.

Item in Wytbeck VI modii siliginis, neglecti, sed in Wyvelsbeck, ut credo, habet unam mediam lagenam butiri de Benedicto Aleveld, qui utitur colono isto tanquam suo proprio.

Til trods for deres kortfattedhed er de her citerede indførsler særdeles oplysende, når talen er om den senmiddelalderlige ødelægning. Det er helt tydeligt, at man ved bispestolen i Slesvig i 1435/39 ikke aner, hvad der er sket. Betelund – antagelig en fejlskrivning for Bommerlund²⁰ – nævnes som »ubeboet i mands minde«, Egvad som »totalt øde, så langt man kan huske tilbage«, og med hensyn til Vejbæk hedder det, at de seks skæpper rug, som man ifølge jordebogsteksten fra 1352 havde fået herfra, »var gået tabt« (neglecti). Men, tilføjes der, man »kunne formode« (ut credo), at en afgift på ½ tønne smør, som herremanden til Årtoft-Søgård betalte for en landmand (colonus) i Vilsbæk, var trådt i stedet herfor. Der lægges med andre ord ikke skjul på, at der er tale om en ren og skær formodning, fremsat uden at der var belæg herfor. Den kan måske skyldes navneligheden mellem Vejbæk og Vilsbæk, eller også kan der være sket det, at bondemanden fra Vejbæk har overtaget en ejendom i Vilsbæk, og at hans afgiftspligt til kapitlet i Slesvig er flyttet med. Umiddelbart synes der dog ikke at være nogen forbindelse mellem de nævnte seks skæpper rug fra Vejbæk og en halv tønne smør fra Vilsbæk.

Af de tre lokaliteter blev Betelund (Bommerlund) og Egvad ikke landsbyer igen. I 15/1600-årene kendes der kun nogle få ejendomme

her.²¹ I vor tid er en enkelt tilbage i Egvad, mens Bommerlund siden 1870'erne er dækket af en stor plantage. Når navnet huskes, skyldes det Bommerlund kro ved Hærvejen, oprettet 1759 og nedlagt 1856, og den flensborgske snaps, der bærer dens navn. Bov sogn hørte jo indtil 1920 til Flensborg amt.

Vejbæk blev derimod igen en lille landsby. I 1650²² hørte en gård under Årtoft-Søgård, én under Slesvig domkapitel, mens fire gårde og fire kåd (husmandssteder) hørte under det kongelige Flensborg amt.

De omtalte oplysninger fra det slesvigske domkapitels jordebogsmateriale synes at understøtte den her fremsatte arbejdshypotese, at det var en klimaændring, der fremkaldte indtægtsnedgangen på de magre jorder. En sådan opfattelse forudsætter imidlertid en udvikling over en længere periode, men da jordebogen fra 1352 som nævnt må anses for en afskrift af et formodentligt over hundrede år gammelt forlæg, bliver der også tale om et tidsrum på godt 200 år, fra før ca. 1250 til ca. 1450.

Ud fra en sådan opfattelse af jordebogsmaterialet svarer de her givne oplysninger om tilbagegangen på den magre jord vest for israndslinjen tidsmæssigt på det højeste til Bent Aabys pollen-undersøgelser af Abkær mose.

Noter

1. Jvf. kapitel III, note 2; her citeret: Quellen.
2. Historisk Tidsskrift, 11. rk., VI, 1960-62, s. 161-244.
3. H. V. Gregersen: Senmiddelalderlig ødelægning på det slesvigske domkapitels gods. Nogle overvejelser omkring oplysningerne i jordebogsmaterialet (Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig, 1988, s. 337-345).
4. Løjt Sogns Historie, 1988, s. 75ff., 80 (H. V. Gregersen). Ved »kancelligods« forstår i Sønderjylland en fyrstelig ejendom, bestående af jordegods, der er blevet konfiskeret af fyrstemagten. Et andet eksempel herpå er nævnt i kapitel XII, note 53.
5. DD/DRB, 2. rk., X, nr. 380-382, 397; jvf. H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, 1974, s. 84.
6. Plattysk i Sønderjylland, s. 90-92, 70-72.
7. H. V. Gregersen: Den senmiddelalderlige ødelægning i Bov sogn (Sønderjysk Månedsskrift, 1977, s. 266-270).
8. Åbenrå Bys Historie, I, s. 10-20 (H. V. Gregersen).
9. Jvf. note 2.

10. Jvf. note 3.
Dr.phil. Bjørn Poulsen har venligst henledt min opmærksomhed på, at »øre penge« nogle gange findes nævnt ved midten af 1300-årene i Skåne, jvf. DD (DRB) 3. rk. II, nr. 266, III, nr. 159, 527.
11. Quellen, s. 54: »Reditus diminuti per guerras et per inundationem in Frisia«.
12. Quellen, s. 212: »illa [bona] sunt confusa per illos de castro« etc.; jvf. H.V.Gregersen: Det slesvigske bispegods på Åbenrå-egnen (Sønderjysk Månedsskrift, 1973, s. 393-399).
13. Scriptorum Rerum Danicarum, VII, 1792, s. 480: »Item circa Hezel est villa deserta nomine Orsleue« (mangler i Quellen!), jvf. Sønderjysk Månedsskrift, 1973, s. 397.
14. Se: kapitel XIII, note 38.
15. H.V.Gregersen: Haderslev stift i middelalderen (Haderslev Stiftsbog, 1973, s. 12-26); sm.: Plattysk i Sønderjylland, 1974, s. 150-163.
16. I: Kongemagt og Samfund i Middelalderen, Festskrift til Erik Ulsig, 1988, s. 384, fejlagtigt: Avrøholm.
17. Johannes Mejers Kort over det danske Rige, III, kortblad 84; Løjt Sogns Historie, 1988, s. 71, 78.
18. Quellen, s. 101; se iøvrigt: kapitel XIII, note 3.
19. Quellen, s. 74, 76; jvf. Sønderjysk Månedsskrift, 1977, s. 267.
20. Da jordebogsmaterialet fra Slesvigs biskop og domkapitel kun kendes i afskrifter fra en langt senere tid, forekommer der ofte forkerte gengivelser af stednavne i dette materiale. Se herom: Ulf Timmermann: Zu Namensformen vergangener Orte Nordfrieslands (Nordfriesisches Jahrbuch, Neue Folge, bd. 15, 1979, s. 145-171). Diskussionen herom er fortsat smstds., 1980.
21. 1543 nævnes tre fæstere under Søgård i Bommerlund, ingen i Egvad, men der kan naturligvis have været nogle under en anden øvrighed (Falkenstjerne & Hude: Sønderjyske Skatte- og Jordebøger, s. 426, 428).
I 1532 købte fæsteren Riggel Jensen i Bommerlund 20½ alen blå klæde fra Harderwijk og solgte ved samme lejlighed 2 okser til Flensborg-købmanden Namen Jansen (Bjørn Poulsen: Løvinden og lokalcentrene, Sønderjyske Årbøger 1989, s. 110). Denne fæster har åbenbart ikke været helt ubemidlet!
22. RA. Flensborg amtsregnskaber, 1650.

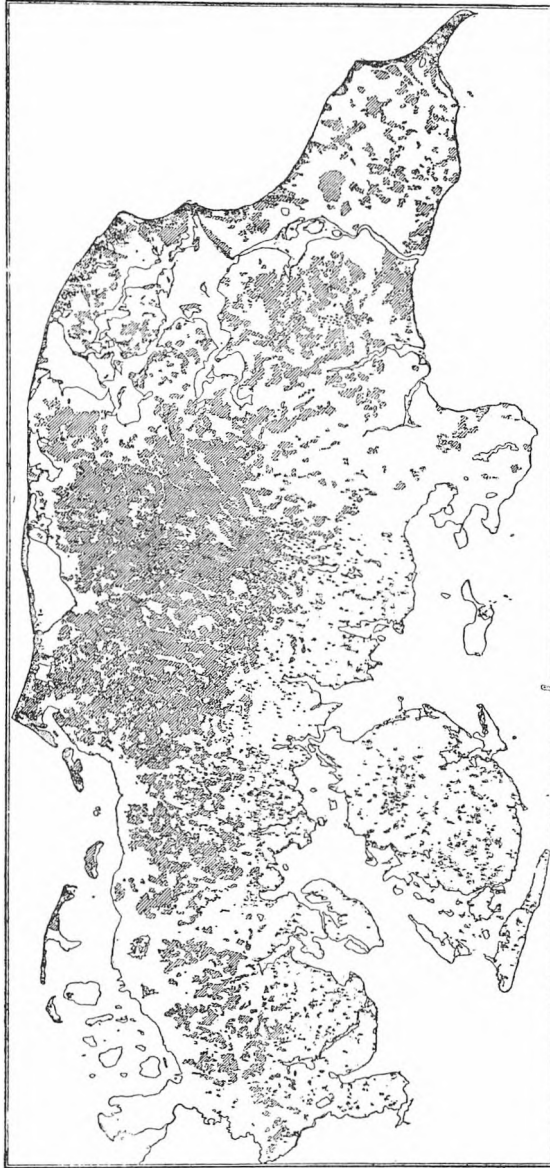
X. Lynghedens udbredelse omkring år 1300 vest for israndslinjen

Senmiddelalderens regnfulde klima med lavere sommertemperaturer blev en katastrofe for befolkningen på de magre, sandede jorder vest for israndslinjen. Den forstod ikke, at den øgede årsnedbør for de lettere jorder med deres meget store vandføringsevne havde til følge, at der foregik en vedholdende udvaskning af jordbundens forhåndenværende naturlige næringsstoffer. Ikke mindst var her de golde overdrevsarealer udsatte, skabt som de var af menneskers uforstandige skovhugst og af deres husdyrs nedbidning af nye skud. Da først den gamle skov var borte, var der fremover intet, der magtede at hindre den køligt blæsende vestenvind. Den havde sit frie stræk ind over de flade arealer.

Udvaskningen af de sandede jorder lod sig derfor ikke mere standse. Regnormenes omdannelse af det eksisterende lag af planterester blev herved umuliggjort, og i stedet dannedes der i jordoverfladen sure humusstoffer. Resultatet heraf blev et morr-lag. Det nedsivende sure vand opløser i overfladelagene en række kemiske stoffer og nedfælder dem dybere nede, hvor jorden er mindre sur.

Jordlaget under morren er gråt og goldt og kaldes blegsand, mens de udskilte næringsstoffer længere nede findes samlet i et mere eller mindre fast sammenkittet lag, som kaldes al (i visse dele af Sønderjylland også kaldt »klimp«). Det fagudtryk, der bruges om denne proces, er »podsolering« (af russisk: »podsol«, askejord).

Den herved opståede surbund afgiver de bedst tænkelige vækstbetingelser for hedelyng (*calluna vulgaris*). Den er lyskrævende og foretrækker derfor det åbne landskab, og i et fugtigt klima med kølige somre og milde vintre evner den på sandede, sure jorder at udkonkurrere al anden plantevækst, når lyngfladerne græsses eller på anden måde

»Det sorte Jylland« har man kaldt de store hedestrækninger i Nørre- og Sønderjylland, her gengivet efter Videnskabernes Selskabs kort fra ca. 1800. Kortet forklarer med al ønskelig tydelighed, hvorfor det Danske Riges tyngdepunkt siden senmiddelalderen kom til at ligge på Øerne og med hovedvægten omkring Øresund. Efter Hugo Matthiessen: Den sorte Jyde.

udnyttes af mennesker, så trævæksten ikke får mulighed for at brede sig.

Pollen-analysen af Abkær mose har givet Bent Aaby mulighed for at skildre hedens udviklingshistorie på denne egn med disse ord:¹ »Lyngheden har været sjælden i jægerstenalderens skovland, til gengæld har højmosens sure og træfrie tørveflade givet gode voksemuligheder. Vi kan derfor være sikre på, at næsten alle lyngpollen fra den tid stammer fra mosens eget plantedække, og de udgør ca. 10-30% af pollensummen. Pollenanalyser fra yngre tørvelag med lyng-værdier som i ældre stenalder kan derfor ikke afsløre noget om hedens udviklingshistorie. Kun når lyngværdierne er væsentlig større, er der grundlag for at antage, at en del af pollenmaterialet er tilført mosen fra omliggende hedearealer.

Lyng-pollenkurven er relativ høj i ældre jernalder, men dog ikke højere, end det kan forklares som stor lokal pollenproduktion. Det er derfor uvist, om der fandtes heder i Abkær-området i ældre jernalder. I givet fald har de næppe haft stor udbredelse. I stedet må de udstrakte smeltevandsflader mest have henligget som græsklædte overdrev med større eller mindre skovpartier eller grupper af træer.

Først i 1300-tallet fandtes der med sikkerhed hedearealer, idet lyngkurven stiger fra ca. 20% til næsten 80%, hvilket er betydeligt højere end tidligere. I de følgende århundreder er lynghede almindelig udbredt, som det også fremgår af skriftlige beretninger og af Videnskaberne Selskabs kort fra begyndelsen af 1800-tallet.

Vi må derfor regne med, at det landskab, som kendes fra skildringer fra forrige århundrede med udstrakte træløse hedearealer, i virkeligheden er ungt, blot 6-700 år.« Så vidt Bent Aaby.

For den her fremsatte opfattelse af årsagen til den senmiddelalderlige ødelægning er især vigtig hans påvisning af den vældige stigning af lyngkurven i begyndelsen af 1300-årene – fra ca. 20% til næsten 80%. Nok fandtes der lyng og lynghede i tidligere tider, men den vældige udbredelse, som heden fik på de sandede jorder fra senmiddelalderen af og beholdt op til 1800-årene, var en naturlig følge af skovens rydning og den mere intensive græsning, alt imens årets nedbør øgedes.

Hvor lyngen først har sat sig fast, virker den jordbundsforringende, idet den fremmer dannelsen af den skildrede jordbundsprofil bestående af morr, blegsand og al. I stedet for at være hæmmende vil en pløjning af sådanne arealer kun fremme udvaskningen af de lette jorder og vil således give lyngen endnu bedre vilkår for at brede sig. Med ældre

tiders opdyrkningsmetoder var det derfor vanskeligt at fjerne et engang etableret lyngtæppe.²

Den vældige udbredelse, som hedearealerne fik efter år 1300, måtte derfor naturnødvendigt føre til en almindelig og udbredt befolkningsnedgang. At dette var tilfældet, fremgår af de spor af en ældre bebyggelse, som det for tidsrummet mellem vikingetid og Valdemars-tid har været muligt at påvise ved hjælp af såvel arkæologien som stednavneforskningen. Selv lokale sagn kan give et fingerpeg om denne udvikling. Et eksempel herpå er navnet »Lyngkirkegård« nord for Egvad kirke, der i ældre tid som enekirke lå midt i et hedelandskab, mens sognets landsbyer, Hønkys, Øbening etc. ligger ved vandløb med engarealer.³

Dog ikke alene det. Også de mennesker, der i langt senere århundreder færdedes i egne, der var sprunget i lyng, havde endnu synlige spor for øje af forfædrenes virke. Et par steder på sine lokalkort har Johannes Mejer omkring 1640 afsat ordet »vestigia«, spor, f.eks. af en forsvunden kirke.⁴ På sine to kort over Hellevad sogn og kirkeby har han optegnet lokalitetsnavnene »Brustrup Heyde« og »Brüstruphüy« (- [grav]høje) og derved bevaret mindet om en forsvunden bebyggelse, der – efter forleddet at dømme – har været grundlagt af en »bryde«, i højmiddelalderen betegnelsen for en gudsbestyrer eller -forvalter, der var med til »at bryde« ny jord uden for den gamle »adelby«. Men også her fik lyngen herredømmet i løbet af senmiddelalderen, og først i nutiden er der genskabt en mindre bebyggelse med navnet Brystrup.

Fra oplysningstiden, nærmere bestemt 1763 (men trykt 1774), kendes Nustrup-præsten Johan Arndt Dyssels beklagelse over hedens udbredelse i omegnen af Hærvejen vest og syd for Vojens:⁵ »Det er en Jammer at see saa vidtløftig en Strækning af Hede, og dog god brugbar Hedegrund, at ligge udyrket. Det er ikke for meget sagt, naar jeg regner en Strækning af 3 til 4 Mile i Længden og over en Miil i Bredden, der henligger til ingen Nytte, undtagen at nogle Faar kan gaae der, og en Plet af den høie Lyng hist og her kan afslaaes«. Lidt senere følger det allerede delvist citerede udtog med omtalen af, at der på denne og andre lyngheder »i de ældre Tider har staaet hele Byer med Agre og Enge« etc. og »efter de endnu Levendes Fortælling har strækket sig en heel Kirkebye Lilholt; Kirkepladsen vises endnu; bedre til Nord en Bye Paascheie,⁶ og saa videre mange flere. Disse ødelagde Byers Jordsmaal har de paagrændsende nu tilegnet sig og vilde raabe Jammerklage, om et eneste Huus blev opbyggt paa en Strækning, som de ikke selv betiener sig af«.

På et senere sted i sin »Indenlands Reise« viser Dyssel, at han har forståelse for de to faktorer, der har medvirket til lynghedens udbredelse, nemlig mennesket og vejrforholdene. Nyplante skov ville man ikke på hans tid. »Naturen lader sig ikke tvinge«, hed det sig, »naar Skov vil voxer, saa voxer den, og naar den kommer, saa kommer den. Naturen vil raade«. Der blev derfor ikke foretaget noget, der kunne bremse vestenvindens herredømme: »Tak være Vesten Vind! thi den allene bærer Skylden for vore ødelagde Skove«. ⁷

At jordbundens podsol-profil kunne være en hindring for en omfattende nyplantning af skov med de midler, der dengang stod til rådighed, havde Dyssel og hans samtidige ingen forståelse for.

Sognepræsten i Agerskov, Knud Aagaard, har et par generationer senere bekræftet de iagttagelser, som hans kaldsfælle fra Nustrup havde gjort, men han har langt større forståelse for, at det er jordbundsforholdene, der er årsagen til de vanskelige vilkår for den landbrugsmæssige udnyttelse. Han giver denne skildring af de geografiske forhold: ⁸ »Bjerger eller høje Bakker har denne Egn ikke, men høje Steder [d.v.s. bakkeøerne]. De indeholde ofte Leer og have bedre Jordbund end de lave, jævne Sletter, hvilke, dersom de ikke ere Enge, gjerne indeholde rød Sand og Gruus. Paa saadanne sandige Sletter [d.v.s. hedesletterne] findes sjelden store Stene; hvor disse forekomme, er det gjerne Tegn til en leret og bedre Jordbund [d.v.s. aflejret moræne]«.

Aagaard fortsætter derefter: »Sand er næsten overalt den herskende Bestanddeel af Jordens Overflade. Endog hvor Leer ligger under neden, hvilket ikke er sjældent, er den øverste Jordskorpe dog mest sandig (nemlig p.gr. af sandflugt). Ikke alene Hederne, men ogsaa Agrene mangle den Blanding af Leer, som udfordres til en god Muldjord«.

Den stadige udvaskning af de lette jorder forblev ej heller upåagtet af Knud Aagaard: ⁹ »Den sandige Jordbund indsuger hastigen Regnvandet; endog igjennem den mavre Leer trænger Vandet, saa at Overfladen bliver tør, kort efter at Regnen er falden. Dog synker Vandet ei dybt i Jorden, thi under Sandlaget træffer det ofte paa et Lag Gruus, Ahl eller Klumpsand, hvorpaa det flyder«.

Hvor dystert billedet af det sønderjyske midterland end tegnes af mænd som Dyssel og Aagaard, fandtes der dog også i det mindste ét lyspunkt, nemlig engene langs med åløbene. »Hvad der udgjør denne Egns Rigdom er Engene. Enhver Jordeiendoms Godhed og Værd bestemmes efter Forholdet af Høavlen. Agerjorden er i Almindelighed ringe, og dens slette Natur giver sig noksom tilkjende derved, at Agrene

nepe kunne ligge upløiede i 3 til 5 Aar, førend Lyngen begynder at fremspringe og indtage sin forrige Plads. [En beskeden opdyrkning af hedejord var begyndt efter udskiftningen i Sønderjylland i 1770'erne]. Agerjorden maa derfor stedse understøttes af Engene, og uden denne Hjelp lønner det kun lidet at pløie og saae. Til Lykke er denne Egn, om ikke tilstrækkelig, dog temmelig vel forsynet med Enge. Ved Siderne af Aaer og Bække findes temmelig brede Strækninger af Enge, som vel ere mavre og give ringe Høe, men som dog er høist uundværligt«. ¹⁰

Knud Aagaard forfalder derefter til i lighed med Dyssel at skildre det sønderjyske midterlands fordums rigdom på skov og beklage tidligere tiders uforstand: »Vore Forfædre have ilde behandlet og til stort Tab for Efterkommerne ødelagt Skovene, hvortil vestlige Vinde mægtigen ere komne dem til Hielp. Der hvor vi nu have sorte, ufrugtbare Lyngheder, havde hine yndige Skove, hvori deres Svin kunde fedes og deres Qvæg græsses«. ¹¹

Men trods fordømmelsen af vore forfædres uforstand var der dog allerede før Knud Aagaards tid forståelse for, at lyngens udbredelse ikke var et specielt dansk, endsige sønderjysk fænomen. I den geografiske oversigt, som indleder Pontoppidans Danske Atlas hedder det således: »Midt igiennem Ryggen af Sønder- og Nørrejylland, ja lige fra Liim-Fiorden af, indtil Elven [Elben], og siden i det Lyneborgske indtil Hartz, løber en tør, mager og største Deels ufrugtbar, eller dog langt mindre frugtbar Landstrekning, bestaaende allermeest af Sand, Gruus og Steene, samt bevoxen med megen Lyng og lidet skarpt Græs, saa og paa nogle Stæder Mose-Græs i Kiær og Tørve-Moser«. ¹²

Agerjord, eng og græsjord, samt overdrev, overvejende bestående af lynghede, det var disse tre slags tilliggende, hvori landbrugsjorden var opdelt i egnene vest for israndslinjen, ¹³ og af disse var det – som også fremhævet af Knud Aagaard – græsningsarealerne, der år efter år gav det sikreste økonomiske udbytte.

Noter

1. Sønderjysk Månedsskrift 1986, s. 285-286.
2. Den danske del af det nordiske ødegårdsprojekt, manuskript 1970, s. 46-48 (foredrag af Viggo Hansen under Århus-symposiet okt. 1970). – Dog har undersøgelser, foretaget af Hedeselskabet, vist, at egeskoven er i stand til at ændre lynghedens podsol-jord (Hedeselskabets tidsskrift Vækst, 1987, s. 16-17).

3. Sønderjysk Månedsskrift 1977, s. 122.
4. Johannes Mejers Kort over det Danske Rige, III, Aabenraa Amt, f.eks.: planche 41 (Genner), 53 (Strandelhjørn).
5. Johan Arndt Dyssel: Forsøg til en Indenlands Reise, forfattet 1763, trykt 1774, s. 12-13.
6. I Nustrup sogn findes bebyggelsesnavnet Porsgejl (1749: Boskeil); i Schröders Topographie, 1837, henvises der fra »Poskedkirche« til Lilholt, hvilket med rette i Sønderjyske Stednavne, Haderslev Amt, betegnes som en forvanskning.
7. Dyssel, anf. værk, s. 23-24.
8. Knud Aagaard: Beskrivelse over Tørning Lehn, 1815, s. 170-171.
9. Smstds., s. 174.
10. Smstds., s. 175-176.
11. Smstds., s. 187. – Lignende overvejelser er fremsat af Peter Kier, sognepræst i Øster Løgum på Knud Aagaards tid, se: H. Hejlsberg Paulsen: Landskabsstudier (Jyske Samlinger 1942, s. 196-246).
12. Erich Pontoppidan: Den Danske Atlas, Tome I, 1763, s. 399.
13. Denne tredeling fremgår tydeligt af Johannes Mejers lokalkort over landsbyerne i Åbenrå amt, udg. N.E. Nørlund: Johannes Mejers Kort over det danske Rige, III.
En beskræftelse heraf helt op til nyere tid giver satserne for »Grundsteuer-Reinertrag« for »Wiesen« sammenholdt med boniteringen af agerjorden. I alle landsbyer vest for israndslinjen er vurderingen af engarealerne højere end af agerjorden, jvf. Henning Oldekop: Topographie des Herzogtums Schleswig, 1906.

XI. Bøgeskovens herredømme omkring år 1300 øst for israndslinjen

Ældre tiders rejsende er alle enige om at lovprise østkyst-egnene med deres store bøgeskove som en klar kontrast til den »skarpe« egn, de havde forladt, når de bøjede mod øst fra hovedfærdselsstrøget inde på den Jyske Halvø. Hvor indbydende og yndigt bøgeskoven end tager sig ud, så er bøgen dog på grund af sin kraftige og tætte skygge i stand til at hindre en tæt urte-vegetation i at brede sig, modsat andre løvtræer som f.eks. eg.

Det atlantiske klima, der kendes fra slutningen af middelalderen, gav bøgen de bedst tænkelige vækstbetingelser på morænelersjorden øst for israndslinjen. Bøgen bredte sig, og det førte med sig, at dette træ takket være sin skyggegivende magt lidt efter lidt fortrængte den tidligere løvskov; hertil kraftigt støttet af menneskers uforstandige træhugst og af deres husdyrs nedbidning af skud fra den gamle løvskov, idet bøgeskud som tidligere nævnt ikke var attråværdige.

Bøgens stadig større udbredelse i årene omkring år 1300 lader sig tydeligt aflæse af pollendiagrammerne,¹ men også stednavnematerialet synes at bevidne denne udvikling. I Sønderjylland forekommer ordet »bøg« ikke i det ældre navnestof, hvorimod »eg« indgår i navnene på sognekirkerne i Egen på Als, Egvad ved Hellevad og Jegerup ved Vojens, »elm« i sysselnavnet Ellum og »lind« i sognenavnet Øster Lindet.

Det er tidligere blevet fremhævet, at de mange øst-sønderjyske landsbynavne, der ender på et oprindeligt -thorp og har et før-kristeligt personnavn som forled, kan ses som et vidnesbyrd om, at skovlandet øst for israndslinjen først blev rigtigt bebygget omkring år 1000. Man kan måske endda anse denne indre kolonisation af det gamle skovland for at have været en af årsagerne til, at vikingetogene ebbede ud netop ved denne tid.

Den klimaforværring, der som skildret indtrådte omkring år 1300, skabte ikke de samme vanskeligheder for den landbrugsmæssige udnyttelse af den kraftige, lerede morænejord. Her evnede den øgede regnmængde ikke at udvaske de næringsstoffer, der var nødvendige for opdyrkningen af det øverste jordlag, mulden. Agerdyrkningen gav derfor fortsat til udkommet, omend målt med vor tids målestok yderst kummerligt. Et sikkert overskud bragte derimod husdyrholdet, der blev hjulpet frem ved, at der ved hugst i skoven skaffedes lysninger til græsning af kreaturer.

En lang række marknavne i det østlige Sønderjylland tyder på, at der her tidligt er skabt lysninger i skoven. Det gælder f.eks. alle de mange marknavne, der ender på -gård (af: »gårde«), -have (glda. *haghi*, »indhegning«), -løkke (på sønderjysk: -lyk, beslægtet med glda. *lykkia*, »at lukke«), samt på -roj og -toft. Endelsen -roj er i Sønderjylland betegnelsen for »rydning« af skovjord, svarende til -rød på Sjælland. En toft er derimod i Sønderjylland noget helt specielt. Dette ord betegner her ikke kun det jordstykke, der ligger umiddelbart omkring en bondegård; endelsen -toft behøver derfor ikke uden videre at tyde på, at der på det pågældende jordstykke har ligget en nedlagt ejendom. Som sidste led kan -toft i sammensætninger i lighed med de foran anførte endelser også ofte betegne nyopdyrkede, indhegnede arealer, ikke alene i bymarken, men også i gammelt skovland.² I visse skovegne betyder ordet »towt« endnu i vor tids sønderjyske folkemål et mindre, afsides liggende græsareal.

Det anførte marknavnestof tyder just ikke på, at der i østkyst-egnene i løbet af senmiddelalderen fandt en tilbagegang sted, der på nogen måde tåler sammenligning med den ødelægning, der kan påvises i landet vest for den Baltiske Israndslinje. Tværtimod tyder alt på, at østkyst-egnene oplevede en fremgangstid i senmiddelalderen, alt imens klimaskiftet blev katastrofalt for landet vest for israndslinjen. Den skævhed mellem øst og vest, der den dag i dag kendetegner Sønderjylland, kan følgelig anses for en arv fra senmiddelalderen.

Noter

1. Se side 30.
2. Sønderjyske Stednavne, I. Indledning m.m., 1944, s. XXVIII, XXXII, XLIV, L, LX; H. Hejselbjerg Paulsen: Landskabsstudier (Jyske Samlinger 1942, spec. s. 205-208).

XII. Det nord-sydgående hovedfærdselsstrøg rykker mod øst

Det store færdselsstrøg fra nord mod syd ned gennem den Jyske Halvø benævnes nutildags som regel Hærvejen, en betegnelse, der har vundet indpas, efter at Hugo Matthiessens bog udkom i 1930 med denne titel. Spredt forekommer navnet Hærvejen dog også tidligere her i landet og som oftest i betydningen alfarvej. Det gælder ikke mindst i tysksprogede tekster fra Sønderjylland, hvor sådanne veje snart kaldes »Heerstrasse«, snart »Heerweg«. Kendt er Johannes Mejers angivelse af et vejstykke nord for Immervad på sit kort over Haderslev østeramt.¹ Her læser man »Rechte herr weg« svarende til, at Hærvejen i ældre dansk også ofte blev omskrevet til »Herrevejen«.

Det var de naturgivne forhold, der var skyld i, at færdselen ned gennem Jylland samledes inde på midterstrøget. Længere mod vest er åløbene brede og var derfor vanskelige at passere, og mod øst indbød det skovklædte og lerede morænebakkeland absolut ikke til andet end lokal trafik. Den Jyske Halvøs store færdselsstrøg er følgelig et godt eksempel på menneskets evne til at finde vej, hvor naturen frembyder de færreste forhindringer.

Gravhøjenes placering og oldtidsfund af forskellig art fortæller klart og umiskendeligt om fjerne tiders samfærdsel ned gennem Jylland. Alligevel er det først i historisk tid, at vi får mere hold på selve vejbanens rent faktiske forløb. Det var nemlig ikke altid således, at de vandrende flokke af mennesker og dyr fulgte samme spor. Dette falder klart i øjnene, når der er tale om det halve årtusinde mellem år 1000 og år 1500. I denne periode ses det helt tydeligt, at vejføringens skifter. Det mest bemærkelsesværdige hovedtræk er dette, at færdselen tydeligvis drages østover. Nok kan visse parallelle vejstrøg have eksisteret side om side, al den stund vejenes sigte beroede på, hvor mulighederne for

at komme frem var de bedste; snart har man derfor gjort brug af én, snart af en anden vejføring, men slutresultatet blev alligevel klart nok: det var hovedstrøgets østligste forløb, der gik af med sejren.²

1. Sakservejen

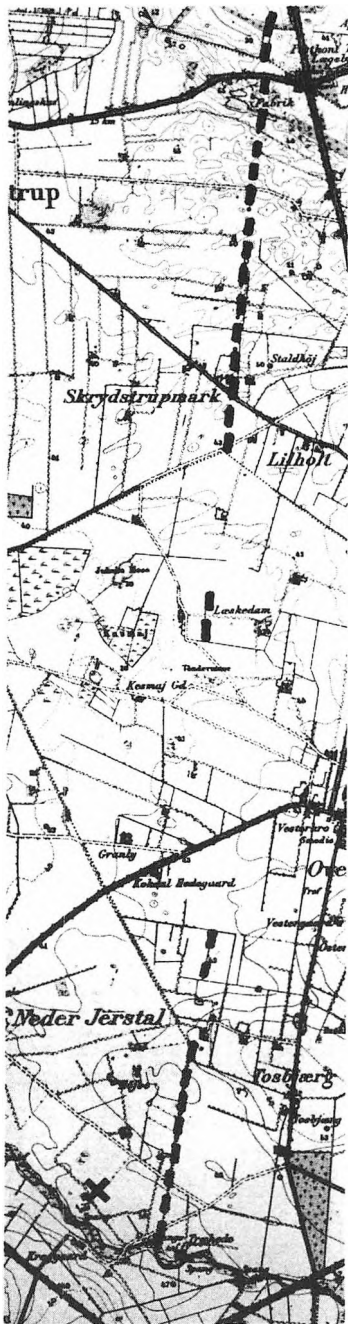
Den ældste vejføring, vi kender fra historisk tid, er Savsevejens, og vort kendskab til denne vej beror i virkeligheden kun på en ganske kort notits, der findes i en indberetning til oldforskeren Ole Worm fra året 1638, skrevet af sognepræsten i Skrydstrup på den tid, Peder Michelsen. Indberetningen er et led i det indsamlingsarbejde, som Ole Worm havde fået sat i gang ved hjælp af en kongelig skrivelse til de danske og norske bisper. Alle præster skulle indberette, hvad de vidste om fortidsminder inden for deres embedsdistrikt.³

Forfattet »med egen hånd« har Peder Michelsen givet denne omtale af »e Savsvej«: »Paa wester side op til Brenebierge (nutildags: Bregnbjerg) løber en wei, som meget affsiges, kaldes Sauffsewei, den atskiller fra huerandre Hadersleff proustij och Riber sticht«.

Oplysningen om skellet mellem Haderslev provsti og Ribe stift er af den allerstørste betydning for forståelsen af Savsevejens nord-sydgående forløb østen om Skrydstrup.⁴ Dette sogns østligste del i vor tid med gårdene i Lilholt var nemlig i middelalderen en del af et nu forsvundet kirkesogn Nybøl (»Nibbell«).⁵ Netop denne oplysning om, at Savsevejen har udgjort skellet mellem de to kirkelige embedsdistrikter, lader én ikke være i tvivl om den gamle vejs forlængst forsvundne betydning. De store færdselsårer gik nemlig uden om landsbyerne. De søgte mod fjernere mål, og rent praktisk kunne en bebyggelse heller ikke have det rejsende folk og deres medbragte heste, vogne og kreaturer til at færdes gennem en landsbygade.⁶

Nogle udskiftningsager fra Neder Jerstal (nutildags: i Bevtoft sogn) oplyser os om Savsevejens videre forløb i sydgående retning. »Saxeveyen« – som den her kaldes – dannede nemlig skellet mellem Bevtoft og Vedsted sogne. Man har altså nok engang anset den gamle vejs næsten snorlige nord-sydgående forløb for velegnet til at udgøre et skel. denne gang et sogneskel.

Skrivemåden »Saxeveyen« såvel som den lokale udtale »e Savsvej« (»Sauffsewei«) sikrer, at navnet skal tolkes som »Sakservejen«, og dette navn giver desuden vished for, at vejen er meget gammel. Hos Saxo kaldes vort sydlige nabofolk endnu sachserne (ligesom finnerne den dag i dag bruger dette navn om tyskerne), men efter Valdemars-tiden

Spor af Sakservejen (Savsejeven) i området mellem Vojens, Skrydstrup og Over og Neder Jerstal. Krydset nederst til venstre betegner den formodede tomt, hvor Arvad kirke har ligget. Nybøl kirkes plads har været øst for bebyggelsen Lilholt, altså lidt uden for randen af det her viste kortudsnit. Syd for Træhede (betyder: heden, om hvilken der har været »fortræde«, strid) fortsatte Sakservejen vesten om Abkær mose. Geodætisk Instituts atlasblad 3808, 1: 40.000, gengivet med Institutets tilladelse A. 25/79. Efter Bent Jørgensen: Stednavne og samfærdselshistorie, 1979.

blev det ikke mere brugt at kalde tyskerne således. Sakservejen, »e Savsvej«, må derfor være et navn, der stammer fra omkring år 1200.⁷ Det var vejen ned til »de sakser«, og navnet er således et parallelnavn til Friservejen, »e Frisvej«, der umiddelbart syd for Bolderslev forlader Hærvejen (Sakservejen) med retning mod sydvest ud til »de frisere«. Det er med andre ord to vejnavne, der er i nøje overensstemmelse med ældre tiders navneskik.⁸

Når Bolderslev nævnes i umiddelbar nærhed af det gamle hovedfærdselsstrøg, skyldes det, at dette oprindeligt slog en stor vestgående bue uden om den lerede Urnehoved-banke, således at det gik tæt østen om Bolderslev og længere sydpå østen om Uge.⁹ Kun ud fra en sådan erkendelse lader Friservejen sig opfatte som en oprindeligt sydvestgående afbøjning fra Sakservejen og som en ældgammel vej, hvilket de mange gravhøje langs med denne vej også bevidner.

At Sakservejen engang har udgjort hovedfærdselsstrøget gennem Sønderjylland fra passagen over Kongeåen ved vadestedet Vad lidt vest for Skodborg og sydpå ud af landet, bevidnes ikke alene af navnestoffet, men også gennem fundet af spor af en gammel vejspærring mellem Over og Neder Jerstal.¹⁰ Således som denne er placeret i terrænet, kan der ikke være tvivl om, at den i en fjern fortid har skullet tjene til at spærre for færdsel ad Sakservejen.

Færdsel er en forudsætning for, at en vej kan leve, og i det jævne hedeslette-landskab ved Vojens er det netop karakteristisk, at vejene fra nord mod syd skifter leje og det til stadig østligere liggende parallelforløb. Vadesteder over de bredeste af vandløbene og farbart terræn uden om mosedrag var afgørende for den vejføring, der blev valgt.

Den store Abkær mose umiddelbart nord for Rudbækken og dens fortsættelse Sønderå var netop en sådan hindring, som vejene måtte uden om. Sakservejen passerede åløbet vest for mosen, hvor Johannes Mejer på sit lokalkort over Strandelhjørn har afsat navnet Kirkevad (Kirchway).¹¹ Dette navn hentyder til Arvad kirke, som Mejer har afmærket med påskriften »vestigia einer Kirchen« (spor af en kirke), og der er ikke tvivl om, at den forsvundne kirke har fået sit navn efter »vadestedet over åen« (Arwath).¹²

2. Hærvejen – »den døde vej« såvel som »den rette Hærvej«

»Den døde vej« kaldte Hugo Matthiessen Hærvejens forløb mellem Skodborg og Immervad.¹³ Trods ihærdige forsøg var det ham nemlig ikke muligt her nøje at fastlægge, hvor den Hærvej, som han i sin bog

fra 1930 ønskede at følge fra Viborg til Danevirke, havde sit oprindelige forløb. Ikke mindst voldte egnen vest for Vojens ham vanskeligheder, idet den jævne hedeslette frembød flere muligheder for parallelle nord-sydgående færdselsstrøg. Færdselen til lands kan i et sådant terræn minde om en flod, der i sit langsomme løb gennem et dal-landskab danner »indlandsdelta«. Lignende parallelforløb, der finder sammen ved vadesteder for atter at skilles, hvor moser og anden uvejsomhed tvinger til en ændring af færdselen, udgør det vejbillende, der mere end andet kendetegner strækningen mellem Jels og Immervad.¹⁴

I sin skildring af Hærvejen synes Hugo Matthiessen ikke altid at have haft blik for dette forhold. Sin bog begyndte han jo med linjen: »Der gaar en gammel Vej ned gennem Jylland«. I hvert fald kan det fastslås, at han under sin søgen efter Hærvejen på Vojens-egnen ikke fik præsteindberetningen fra 1638 inddraget i sine overvejelser.¹⁵ Han nøjedes med i en note bag i sin bog at udtale, at den »turde have en vis interesse«. ¹⁶ Han forstod altså ikke, at »Saufsewei«, som endnu i 1638 »meget affsiges« (d.v.s. om hvilken der blev meget fortalt), i virkeligheden var det gamle navn på Hærvejen. Det var alene udletningen ved passagen over Rudbækken og Sønderåen, der skilte Sakserveden fra »den rette« Hærvej. Den ene gik vesten om Abkær og Hjarup moser, den anden østen om, men både nord og syd herfor var de to veje på lange strækninger identiske.

Det var sporene syd for Vojens jernbanestation af »Hulvej ved Hulvej, som paa en Strækning af ca. ½ Mil løber nær op til og parallelt med Jernbanelinjen«, der gav Hugo Matthiessen mulighed for at fastlægge vejforløbet her. Lidt syd herfor fandt han »den plyndrede, næsten helt udjævnede Højning, hvor Kapellet ved Lilholt i Middelalderen

Oksevejen over Urnehoved-banken med Sakservedens oprindelige vejforløb ad Bolderslev Stadsvej og uden om Bolderslev og Uge frem til Paulskro. Syd for Bolderslev ses Friservedens sydvestlige afbøjning. Prikkerne viser gravhøje. Den fint stiplede linje viser 40-meters kurven, der giver et indtryk af Urnehoved-banken sydvest for Åbenrå, og cirklen viser det sted, der omkring år 1800 bar det romantiske navn »Baldursborg«, nu afmærket som »voldsted« (muligvis »Dommerringen« som rammen omkring Urnehoved tingsted, svarende til, hvad man kender ved Isøre).

Grundkortet er Geodætisk Instituts 4 cm kort 1211 IV NØ og 1212 III SØ, gengivet med Instituttets tilladelse A. 17/79. Efter H. V. Gregersen i Nordslesvigske Museer, bd. VI, 1979, og Sønderjysk Månedsskrift 1979.

havde Plads«, med andre ord et sted, hvor man kunne formode, at »Pilgrimme har kunnet gøre Holdt«. ¹⁷ Netop forbindelsen mellem »kapel« og »pilgrimme« måtte gøre det klart, at her havde den gamle vej haft sit oprindelige leje, og sigtet for denne vej var klart nok: det var Immervad, »det historiske vadested« ved Rudbækken, beliggende øst for de store mosedrag.

Da Johannes Mejer i 1649 tegnede sit kort over Haderslev østeramt, ¹⁸ var det gamle hovedfærdselsstrøg inde i landet fra nord mod syd ikke mere i brug. Kun her og der var der bevaret nogle af de vejstumper, der fortrinsvis anvendtes til lokalt brug. Et sådant vejstykke gik fra Immervad og forbi Vedsted med de mange langdysser i retning af Vojens. Da Mejer indtegnede dette vejforløb, skrev han: »[der] Rechte herr weg«, »den rette Herrevej«. Det gjorde han naturligvis for at fortælle, at færdselens hovedstrøg i ældre tid var gået i nordlig retning. På hans egen tid fulgte færdselen derimod Oksevejen fra Immervad til Haderslev, og den kunne derfor efter tidens sprogbrug også kaldes en »Hærvej«, men det har ligget Mejer på sinde at fortælle, at denne færdselsåre ikke var den oprindelige.

Det var i nordnordvestlig retning fra Immervad og øst for Abkær mose, at Johannes Mejer aftegnede den »Rechte herr weg«, hvorimod Sakserveden som nævnt var gået vesten om mosestrækningerne ved Rudbækken og dens fortsættelse Sønderåen. Der er i virkeligheden her tale om det første sikre vidnesbyrd om det store nord-sydgående færdselsstrøgs forskydning mod øst, og årsagen hertil kan muligvis have været den øgede nedbør, der satte ind i årtierne på begge sider af år 1300. Som følge heraf har det været lettere at komme over det østlige, højere oppe liggende vadested ved Immervad.

Hvad der i senere tider fandtes af nord-sydgående færdsel, som foretrak vejen vesten om Abkær og Hjarup moser, fulgte Pottervejen, ¹⁹ en vej, der havde sit navn efter det vestjyske pottemageri, bragt hertil af handlende, der kommande fra det sydvestlige Jylland foretrak passagen af Kongeåen ved Foldingbro og derfor skød genvej vesten om mosedragene, d.v.s. via Vester Immervad, som dette vadested fremover kaldtes til forskel fra det egentlige Immervad længere mod øst.

Det er foran nævnt, at de forskellige parallelle vejforløb især nord for Immervad på lange strækninger var identiske; i hvert fald fastholdt de samme sigte. ²⁰

Færdselen mod nord i retning af Skodborg gik fra Vojens enten vesten eller østen om mosedragene ved Jegerup og Kestrup. Det vest-

lige strøg passerede vadestederne over Gram å ved Tingvad og Slevad, mens det østlige gik nærmere Sommersted, nemlig tværs over, hvad man dengang kaldte Sommersted hede, og tæt østen om Oksenvad. Hærvejens eksistens på dette sted bevidnes af hele to meldinger om hærstyrker ved Sommersted, nemlig i 1156 og i 1293.²¹ Fra Sommersted og Oksenvad fortsatte vejen vesten om Jels – måske jarlesædet for Barved syssel – for siden hen, længere nordpå, at passere Kongeåen i nærheden af Skodborg.

Mens Sakservejens/Hærvejens forløb mod nord således takket være sine mange forgreninger hen over hedesletten ved Vojens kan karakteriseres som et »indlandsdelta«, lå vejens leje nogenlunde fast syd for Immervad. Her skulle færdselen nemlig uden om Åbenrås skovrige og stejle bakkeland, og samtidig har det været en fordel at passere Vidåens mange tilløb så højt oppe, d.v.s. så langt mod øst, som muligt. Kun ud for Urnehoved banke fulgte færdselen ad Sakservejen/Hærvejen – som tidligere nævnt – en vestgående bue.²²

Syd herfor forblev vejbanen atter så nogenlunde i sit faste leje, men ud for Flensborg var der igen tale om en bue uden om morænebakkerne.²³ Fra Bov gik færdselen i retning af Oversø (Oeversee), tidligst måske endda ad den såkaldte »Margarethenweg« vesten om Sankelmark sø. Ud for Slesvig ved Slien var det samme tilfældet. Også her viser gravhøjene, at færdselen oprindeligt holdt sig i en bue uden om morænelandskabet.

Hovedindtrykket af de mange skildrede vejforløb bliver således, at de ældste af dem fulgte de vestligste parallelstrøg. Det fortæller gravhøjenes placering i bronzealderen, og det bekræftes af stednavnet »Sauffsewei« og »Saxevey« fra en langt senere tid.

Først efter år 1300 fandt der en afgørende ændring sted af dette vejsystem, og kun den fra Sydvest-Jylland over Foldingbro kommende Pottervej holdt liv i det oprindelige vestligste færdselsstrøg.

3. Oksevejen

I århundrederne mellem vikingetid og Valdemars-tid var den udvikling i gang, der totalt ændrede tyngdepunktet ikke blot inden for det Danske Rige, men også på den Jyske Halvø. Endnu i vikingetiden udgjorde Slesvig og omegn et centrum; i middelalderen derimod var det området på begge sider af Øresunds-kysten, der var blevet det Danske Rigets midtpunkt. Tyngdepunktet var rykket mod øst.

Excurs: Flere faktorer spillede ind. I 1143 var Lübeck blevet grundlagt som den første tyske by ved Østersøen, og i 1169 havde danskerne ødelagt den sidste vendiske bastion ved Østersøens kyst, Arkona på Rügen. Venderfaren ved de danske kyster var dermed forbi.

Ved samme tid var det store sildefiskeri i Øresund begyndt,²⁴ og det gav Lübeck muligheden for at blive den førende handelshavn ved Østersøen, idet lübeckerne markedsførte det for sildefiskeriet så uundværlige salt, som blev produceret i Lüneburg.²⁵ Nedsaltet sild var herefter en af Østersø-landenes vigtigste handelsvarer.

Som en vigtig indtjeningskilde nævnes fiskeriet i den ældste danske bylovgivning, nemlig i Slesvigs stadsret og i Åbenrå bys Skrå, begge fra tiden omkring år 1200 (selv om den sidstnævnte først er skriftligt overleveret fra 1335). Åbenrå fører ikke for intet tre makreller i sit byvåben, og en bestemmelse i Skråen vidner om, at de også deltog i handelen på Skåne.²⁶

Det vældige opsving, som handelen over Østersøen oplevede i 1200-årene, førte til grundlæggelsen af en række købstæder ved de danske kyster til afløsning af vikingetidens landingspladser og udskibningssteder. Disse nyanlagte strandkøbinge havde kongemagtens særlige interesse. De blev derfor beskyttet af kongelige borge, og borgerne fik tildelt privilegier imod til gengæld at betale told og andre afgifter.

Inden for det herværende undersøgelsesområde gælder dette i henhold til Kong Valdemars Jordebog 1231 både Haderslev og Åbenrå.²⁷ Sidstnævnte sted nævnes også en fogedafgift, et vidnesbyrd om, at der her fandtes en borg, og det passer godt sammen med, at Åbenrås bylovgivning, den såkaldte Skrå, anses for at stamme fra tiden efter år 1200 (i hvert fald fra tiden før Jyske Lov 1241), selv om den kun kendes fra udfærdigelsen i 1335. Haderslevs stadsret kendes derimod først fra 1292 – næsten på samme tid som Flensborgs, der er fra 1284.²⁸

De nye købstæder havde naturligvis vejforbindelser til deres bagved liggende opland; ellers ville deres havn jo have været uden større betydning. For Haderslevs vedkommende var forbindelserne til oplandet ikke vanskelige. Der var her ikke de samme terrænmæssige forhindringer som ved Åbenrå. Også fra denne by har vi dog et tidligt vidnesbyrd om, at disse vanskeligheder blev overvundet, idet Chri-

stoffer I allerede i 1257 gav munkene i Løgumkloster toldfrihed, når de gjorde brug af havnen i Åbenrå.²⁹ Der var altså så tidligt en vejforbindelse til byens vestlige opland.

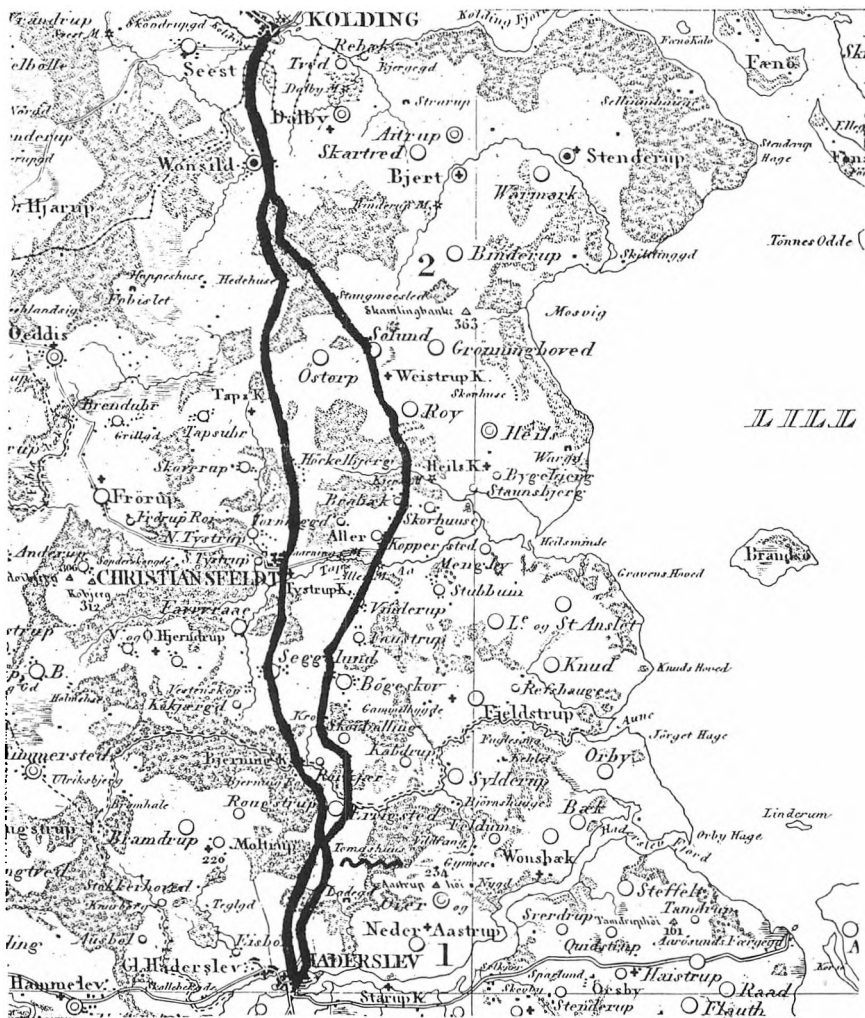
Den stadig større befolkningsmæssige koncentration i de øst-sønderjyske egne i slutningen af middelalderen, en følge af rydningen af gammelt skovland og af de nye kystbyer, førte i strøget mellem Kolding og Haderslev til, at den nord-sydgående hovedfærdselsåre – på strækningen mellem Haderslev og Immervad kaldt Oksevejen – flyttede så langt mod øst, at den kunne passere de to byer, hvorimod de særlige terrænmæssige forhold omkring Åbenrå tvang trafikken til at følge sine gamle spor fra Immervad og sydpå til Bov.

Fra Kolding til Haderslev kendes to vejforløb, den gamle Adelvej eller Landevej, der benyttedes til den almindelige trafik og altså også til de halvårslige oksedrifter, samt Kongevejen, et anlæg fra 1500-årene. Fra Kolding passerede de to veje Vonsild og mødtes igen ved kroen Tømmeshus, hvis forled er et gammelt mandsnavn Tømme, opr. Timmi (af en senere tidsalder er kroens navn blevet omtolket til Thomashus).³⁰

Herfra gik vejen videre til Haderslev, hvor den nord-sydgående færdsel skulle over broen ved Møllestrømmen mellem Dammen og Haderslev fjord. Som et bemærkelsesværdigt udtryk for forståelsen af dette vejforløbs betydning har Haderslev helt siden sidste halvdel af 1200-årene haft broen som symbol i sit seglmærke og senere i sit byvåben. Netop i Haderslev var broen over vandløbet den vigtigste forudsætning for, at den nord-sydgående trafik kunne følge dette østligste vejforløb gennem de to købstæder.

Fra Haderslev søgte trafikken i sydvestlig retning forbi kroen Vartenbjerg (af tysk Wartenberg, d.v.s. stedet, hvor de rejsende gjorde ophold) og videre ud til det gamle hovedstrøg ved Immervad, hvorfra der atter engang meldes om hæres opmarch, nemlig i 1422.³¹

Navnet Oksevejen er bevaret for vejstykket fra Haderslev til Immervad,³² fordi der i Haderslev fandt toldopkrævning sted af oksedrifterne nordfra, men navnet bruges også jævnligt om det gamle hovedfærdselsstrøgs videre forløb mod syd uden om Åbenrås stejle bakkerand. Oksevejen fra Haderslev til Immervad var på Johannes Mejers tid (omkring 1640) blevet den vej, færdselen fulgte, og det var derfor – som foran nævnt – blot et udtryk for hans historiske interesse, når han ved den fra Immervad aftegnede nordgående vej oplyser, at denne var »[der] Rechte herr weg«, den historisk set »rigtige« Hærvej eller Herrevej.³³

Vejsystemet mellem Kolding og Haderslev. Vejen fra Haderslev, der krydser Landevejen ved Tømmeshus (Thomashus) og går forbi Christiansfeldt, er Kongevejen. Udsnit af artillerikaptajn O. N. Olsens kort over Sønderjylland eller hertugdømmet Slesvig, udført af Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab i 1836.

Efter H. V. Gregersen i Sønderjysk Månedsskrift 1980.

Retteligt bør betegnelsen Oksevejen derfor tillægges hele den østlige afgrening af Jyllands gamle hovedvej fra Jelling over Kolding og Haderslev frem til Immervad og videre sydpå. Ved middelalderens slutning betegner Oksevejen med andre ord det sidste led i forskydningen af det gamle nord-sydgående hovedfærdselsstrøg i østlig retning.

Det var derfor helt naturligt, at den handelslovgivning, der for Kongeriget stammer fra 1475, ved siden af Ribe og Assens nævner Kolding som hovedtoldsted for oksehandelen ud af landet.³⁴ Det svarer nøje til, at det privilegium i form af frihed for toldafgifter, som Haderslev fik i 1455, netop var undtaget »okser, købt under drivningen sydpå eller i Nørrejylland«.³⁵ Formodentlig siden da har Haderslev været et af toldoprævningsstederne ved Oksevejen.³⁶

De nævnte bestemmelser vidner helt klart om, at Oksevejen fra Kolding over Haderslev til Immervad i 1400-årene var blevet det nord-sydgående hovedfærdselsstrøg.

Noter

1. Jvf. Henrik Becker-Christensen: Hærvejen i Sønderjylland, 1981, s. 13. Johannes Mejers kort over Haderslev Østeramt findes i Caspar Danckwerth: *Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein*, 1652.
2. H. V. Gregersen: Egnen omkring Vojens, 1977, s. 19-29.
3. Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Literaturhistorie, 2. rk., IV, s. 117; Præsteindberetninger til Ole Worm, 1970, I, s. 277.
4. Egnen omkring Vojens, s. 22.
5. H. V. Gregersen: Forsvundne kirker langs med Hærvejen gennem Nordslesvig (Sønderjysk Månedsskrift, 1974, s. 237ff.). Se iøvrigt: kapitel XII, note 12.
6. H. V. Gregersen: Toldsted ved Hærvejen, 1978, s. 15-16.
7. H. V. Gregersen: Savsevejen, et ældgammelt vejstræk (Sønderjysk Månedsskrift, 1952, s. 180-183). Tolkningen »Sakservej« i Sønderjyske Stednavne, II, Haderslev Amt, s. 467, 692; jvf. H. V. Gregersen: Egnen omkring Vojens, s. 19-24; Bent Jørgensen: Stednavne og samfærdselshistorie, 1979, s. 127f.
8. Svarende hertil er Gl. Ribervej vejen fra Toldsted til Ribe; ligeledes er et »frisergilde« i Sverige ikke et gilde, som tilvandrede frisere har ledet, men et gilde, hvis medlemmer drev handel på Frisland fra Sverige, se herom: Aksel E. Christensen: Birka uden Frisere (Handels- og Søfartsmuseets Årbog, 1966), optrykt i: Aksel E. Christensen: Danmark, Norden og Østersøen, Udvalgte Afhandlinger, 1976.
9. H. V. Gregersen: Oldtidens og tidlig middelalders Hærvej uden om Urneholdet (Nordslesvigske Museer, bd. 6, 1979, s. 79-84; Sønderjysk Månedsskrift, 1979, s. 439-444).

10. H.V.Gregersen: En nyopdaget vejspærring over Savsevejen (Sønderjysk Månedsskrift, 1976, s. 8-15); Egnen omkring Vojens, s. 20-21, 23.
11. Johannes Mejers Kort over det Danske Rige, III, kortblad 53; optrykt: Sønderjysk Månedsskrift, 1974, s. 243; Egnen omkring Vojens, s. 33. Vadestedet ligger ved Træhede (egtl. Trædhede, d.v.s. hede, der har vakt fortræd, der har været strid om).
12. Bent Jørgensen: Stednavne og samfærdselshistorie, 1979, s. 127-150.
13. Hugo Matthiessen: Hærvejen, 3. udg., s. 92ff.; 11. opl., s. 78ff.
14. Henrik Becker-Christensen: Hærvejen i Sønderjylland, s. 73ff.
15. Jvf. note 3.
16. Hugo Matthiessen: Hærvejen, kap. Den døde Vej, note 31.
17. Anf. værk, 3. udg., s. 101; 11. opl., s. 85.
18. Jvf. note 1.
19. Egnen omkring Vojens, s. 29, 184; Bjørn Svensson: Fra Hærvej til Motorvej, u. år, s. 34-35.
20. Bjørn Svensson: Fra Hærvej til Motorvej, s. 64f. (med forsøg på at indtegne de forskellige vejforløb).
21. Knytlinge-saga, kap. 111; Scriptores rerum Danicarum, I, 295; III, 315, jvf. Hugo Matthiessen; samt Niels Skyum-Nielsen: Kvinde og Slave, s. 142, hvor stedet fejlagtigt henlægges til Simmersted, jvf. Egnen omkring Vojens, s. 184.
22. Jvf. note 9.
23. Henrik Becker-Christensen: Hærvejen i Sønderjylland, s. 180-200.
24. Se art.: Skånemarkedet (Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder, bd. XVI, sp. 63ff.). Henning S. Eriksson: Skånemarkedet, 1980.
25. H.V.Gregersen: Den Lüneburgske Saltoktroi, 1962, s. 25-34, spec. s. 30.
26. Åbenrå Bys Historie, I, s. 36 (H.V.Gregersen); Skræen §46.
27. Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, 1926-1943, Text, s. 7, 8; Oversættelse, s. 97, 98.
28. Danmarks gamle Købstadlovgivning, I, Sønderjylland, 1951.
29. Diplomatarium Danicum/Danmarks Riges Breve, 2. rk., I, nr. 224.
30. H.V.Gregersen: Thomashus – Tømmeshus (Sønderjysk Månedsskrift, 1980, s. 281-285).
31. Kr.Erslev: Danmarks Historie under Dronning Margrethe og Erik af Pommern, II, s. 68; Caspar Danckwerth: Neue Landesbeschreibung etc., s. 74.
32. Bjørn Svensson: Oksevejen Haderslev-Immervad (Sønderjysk Månedsskrift, 1968, s. 5-14).
33. Bjørn Svensson: Rechte herr weg (Sønderjysk Månedsskrift, 1967, s. 209-219), hvor vejen opfattes som et særligt Hærvejs-strøg.
34. Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv, V, s. 71f.
35. Danmarks gamle Købstadlovgivning, I, s. 278f.
36. H.V.Gregersen: Toldregnskabet fra Haderslev 1539 (Festskrift til Poul Enemark, 1983, s. 165-172) med en gennemgang af Haderslevs ældste bevarede toldregnskab.

XIII. Forsvundne kirker og nedlagte kirkesogne vest for israndslinjen

I 1938 henledte Aksel E. Christensen opmærksomheden på de mange nedlagte kirker i middelalderen og i tiden umiddelbart efter reformationen. Nørrejylland er blevet hårdest ramt af sådanne nedlæggelser, og til de strøg, hvor der er fjernet flest kirker, hører området omkring Hærvejen ved Jelling. På denne egn har der i senmiddelalderen fundet en katastrofal tilbagegang sted; gammelt kulturland er her sprunget i lyng.¹

Noget ganske tilsvarende er det også muligt at påvise i egnene langs med det nord-sydgående hovedfærdselsstrøg gennem Sønderjylland. På en strækning af knap 20 km i strøget langs med Sakservejen og Hærvejen vest for Haderslev og Åbenrå kan det fastslås, at hele tre kirker er forsvundne,² og endvidere, at den gamle sognestruktur er blevet lavet om.

Fra nord mod syd drejer det sig om kirken ved Lilholt i det sydøstligste hjørne af Skrydstrup sogn, endvidere om en kirke mellem Over og Neder Jerstal tæt ved skellet mellem Bevtoft og Vedsted sogne, samt om en kirke umiddelbart syd for Nørre Ønlev i Rise sogn ved vejen mod Sønder Ønlev i Hjordkær sogn. Længere mod syd, omtrent midtvejs mellem Åbenrå og Flensborg og vest for Hærvejen forsvandt desuden Bjerndrup kirke på reformationstiden.

1. Kirken ved Lilholt: Nybøl kirke

Lilholt er i vor tid en lille samling gårde og huse i det sydøstlige hjørne af Skrydstrup sogn, og den forsvundne kirkes plads har været lidt øst for jernbanelinjen sydpå fra Vojens, ca. 3 km fra denne by. Her kan dens spor endnu påvises i form af bebyggelsesrester. Helt op til jernbaneanlæggets tid i 1860'erne var den endnu tydelig at se i terrænet, og

den er derfor omtalt flere gange i den ældre historiske litteratur. Også udskiftningskortet over Lilholt har omridset af den gamle kirkegård aftegnet.

Det må være denne kirke, der i Slesvig domkapitels register fra ca. 1450 omtales som øde under betegnelsen »Nubol«,³ thi i 1638 har sognepræsten bl.a. indberettet til Ole Worm: »Sydost fra Schrystrop kiercke wed en liden halff miil haffuer i gamle dage standen en kierche ved naffn Nibbell kierche; den bleff i gamle dage ødelagt formedelst krig och feide«. ⁴Efter den tid går stednavnet Nybøl i glemme,⁵ og kirken nævnes derefter altid i forbindelse med Lilholt.

Det er således tilfældet i Nustrup-præsten Dyssels allerede tidligere nævnte omtale af stedet,⁶ men han anfører foruden »sfjendetid« også pesten som årsag til »kirkebyen Lilholts« undergang. »Kirkepladsen vises endnu«, skriver Dyssel 1763, og fra samme århundrede har også Pontoppidans Danske Atlas (Tome VII, 1781) en indberetning om stedet: »I den østre Ende af Sognet [Skrydstrup] sees Rudera af en Kirke, kaldet Lindeholt-Kirke, der sluttelig i de catholske Tider har været et Capell«. ⁷

Fra det følgende århundrede er sporene af den nedlagte kirke nævnt af Knud Aagaard, sognepræst i Agerskov, i hans »Beskrivelse over Tørning Lehn« fra 1815: »Ved Lilholdtgaardene i Skrydstrup Sogn findes Spor af et Capel eller Kirke og Kirkegaard. Efter en gammel Mands Sigende skal Bygningen være kaldet Pavens Capel, og at man ved Gravning ikke havde fundet andet end et Leergulv, nogle Kampstene og noget Murkalk«. ⁸

Skrydstrup sogn har alle dage hørt til Ribe stift som det østligste i denne del af stiftet, og landsbybebyggelsen Lilholt, der første gang findes nævnt i en jordebog fra 1604-05,⁹ lå allerøstligst i dette sogn, hvor nutildags Skrydstrup lufthavn findes.

Nybøl kirke derimod findes omtalt i Slesvig domkapitels register over kirkerne under Barved syssels provsti,¹⁰ altså som en kirke hørende under Slesvig stift, og det stemmer godt overens med, at den ikke som f.eks. Skrydstrup kirke findes optegnet i »Ribe Oldmoders« kirkeliste.¹¹

Stedet, hvor resterne af Nybøl kirke findes, har således påviseligt skiftet tilhørsforhold fra Slesvig til Ribe stift, hvilket må anses for noget ret enestående og derfor bemærkelsesværdigt. Det er imidlertid et spørgsmål, om der er grund til at antage en overenskomst mellem de to stifter om en flytning af grænseskillet. Noget sådant ville i

virkeligheden være ret utænkeligt. Forklaringen er snarere den, at egnen omkring den forsvundne Nybøl kirke har været totalt øde, et ingenmandsland, dækket af lynghede, der mange år senere er blevet bebygget ved en udflytning fra Skrydstrup kirkeby, og denne nye bebyggelse har fået navnet Lilholt.

I den historiske litteratur støder man som regel på den antagelse, at den forsvundne kirke ved Lilholt har været et valfartskapel i tilknytning til Hærvejen.¹² En sådan opfattelse strider imidlertid imod omtalen af Nybøl (»Niboll«) kirke i en anden fortegnelse over kirkerne i Slesvig stift fra 1400-årene, den såkaldte »Catalogus vetustus«.¹³ Heri nævnes denne kirke på lige fod med alle andre kirker i stiftet blandt kirkerne i Gram herred i Barved syssels provsti.¹⁴

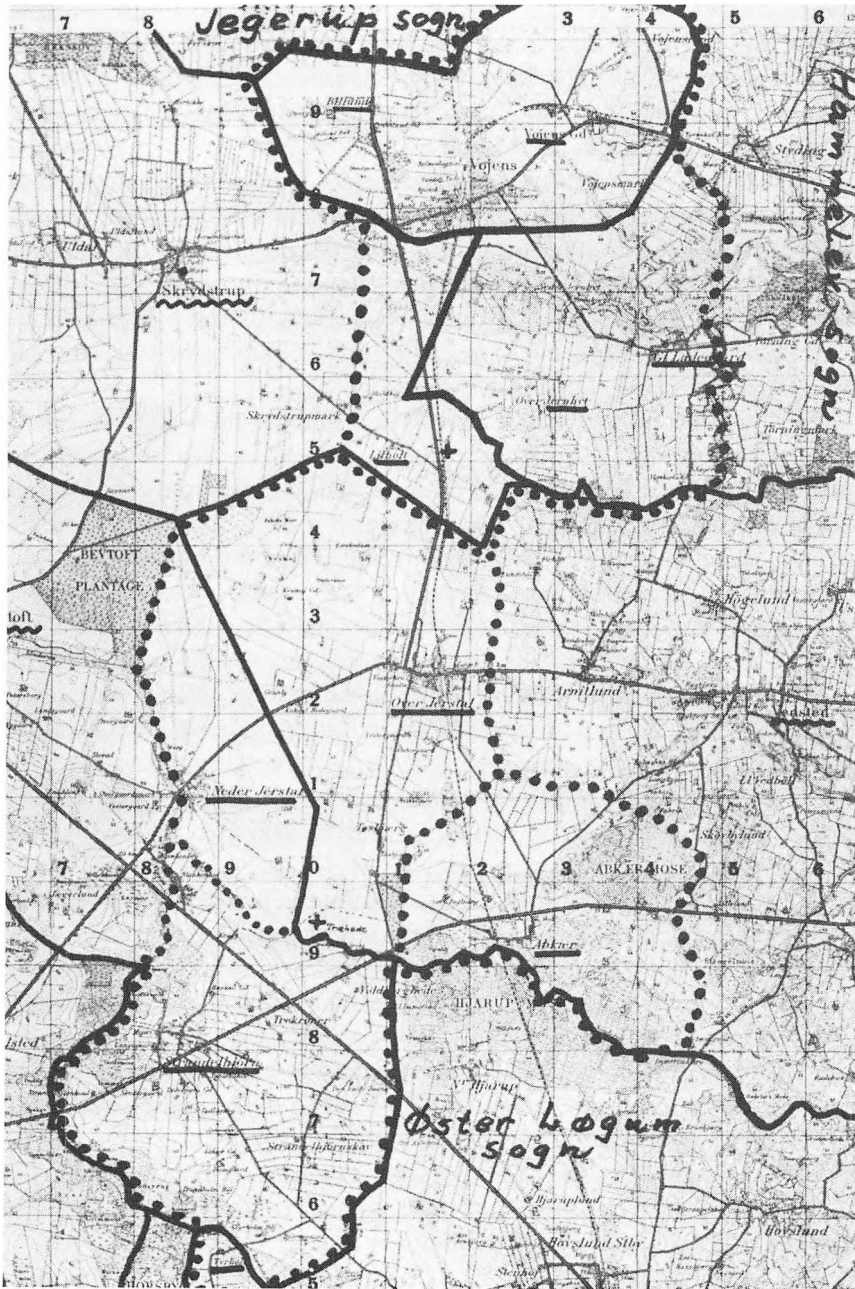
Der har derfor givetvis været knyttet et sogn til Nybøl kirke, og man går næppe fejl, når man antager, at det har bestået af den østlige del af det nuværende Skrydstrup sogn med Lilholts marker, samt af det nuværende Vojens sogn med Billund (oprettet 1914 ved en udskillelse fra Jegerup sogn) og dertil af Gl. Ladegårds marker med Jernhyt i den vestlige del af Hammelev sogn.

De stedlige geografiske forhold synes at bekræfte en sådan antagelse. Dette gælder ikke mindst for Gl. Ladegårds nuværende tilknytning til Hammelev kirke; med den mellemliggende vestlige del af Haderslevdalen forekommer det ikke umiddelbart indlysende, at Gl. Ladegård hører til Hammelev sogn. En fortegnelse over Hammelev-præstens indkomster, optegnet i 1563, synes ligeledes at antyde, at Gl. Ladegård med tilliggende (herunder Jernhyt) først er kommet til senere. Det hedder nemlig heri om korntienden, at 15 kærヴ går til kirken og præsten undtagen fra Gl. Ladegård, hvorfra præsten det første år modtager 3 skæp rug, det andet år 4 skæp byg og det tredje år 7 skæp havre.¹⁵

En sådan afvigelse inden for et og samme sogn er påfaldende. Det syntes også sognepræsten i Hammelev, da han forelagde denne sag for den i 1708 nedsatte undersøgelseskommission i Haderslev amt. Derfor er der god grund til at antage, at den vestlige del af Hammelev sogn oprindelig har været en del af middelalderens Nybøl sogn.

Hele det område, som må antages at have hørt til den nu forsvundne Nybøl kirke, har helt op til grundlæggelsen af nutidens bysamfund Vojens, opstået som følge af jernbaneanlægget i 1860'erne, været overordentligt tyndt befolket.

Vojens har navn efter en landsby, der ved midten af 1500-årene blev

nedlagt til fordel for en kongelig ladegård. I 1542 bestod denne landsby af mindst 10 gårde, mens det tilstødende Billund havde 3 gårde, efter afgifterne at dømme.

Stednavnet Vojens er utvivlsomt meget gammelt (Odinsvi), og landsbyen har ligget øst for den nuværende stationsby i retning af Vojensgård. Billund var kun en lille landsby, men overlevede ødelægningen som en del af Jegerup sogn. Ejendommeligt nok havde Billund ene af Jegerup sogns byer møllepligt til Tørning mølle, mens sognets andre byer, Jegerup, Kestrup og Selskær, skulle benytte Tovskov mølle. Også dette kunne tyde på, at Billund ikke altid har haft sognefællesskab med Jegerup. Udskillelsen i 1914 af Vojens med Billund fra Jegerup sogn har således uden tvivl haft sit fortilfælde.

Gl. Ladegård i den vestlige del af Hammelev sogn bestod i 1542 af 8 gårde og det tilstødende Jernhyt af 5 gårde. Hvor meget Lilholt i Skrydstrup sogn har omfattet på den tid, lader sig ikke oplyse; denne bebyggelse er end ikke nævnt.¹⁶

Stednavnene Gl. Ladegård og Jernhyt indikerer ikke en gammel bebyggelse. Hvad der måtte have været af ældre bebyggelse på denne egn, var forsvunden, da disse navne dukker op. Det første stednavn hentyder antagelig til en ladegård under Tørning i Hammelev sogn og findes første gang optegnet i et tingsvidne fra 1460 24/5, mens Jernhyt formodentlig har navn efter en smeltehytte – vel sagtens for myremalm –, og dette stednavn nævnes først 1475 8/1. Nogle marknavne synes at pege hen på en ældre bebyggelse, således i Gl. Ladegård: Gammel Byggested, Gammelpold; i Jernhyt: Gadedamsager, Gammelløkke, Gammeltoft, Hussted, Hustoft.¹⁷

Det kan tilføjes, at området ligger omkring vejen sydfra til Tørning, som i 1422 blev belejret af Erik af Pommerns tropper. Endvidere, at man har ment at finde spor af brand i tomten af kirken ved Lilholt. Det gamle udsagn om, at »krig og fejde« var årsag til kirkens nedlæggelse (således i indberetningen til Ole Worm) kan derfor være sandt nok, men det er den almindelige klimabestemte ødelægningsproces, der er grunden til, at sognet opløses.

Ødesognene sydvest for Vojens. Nordligst Nybøl sogn, der antagelig har omfattet foruden Lilholt Jernhyt, Gl. Ladegård og Vojens med Billund. Det tidligere Arvad sogn har antagelig omfattet den del af Neder Jerstal, der hørte til Gram herred, samt Over Jerstal og Abkær (nu Vedsted sogn) og Strandelhjørn (nu Bevtoft sogn). Efter H. V. Gregersen: Egnen omkring Vojens, 1977.

2. Kirken mellem Over og Neder Jerstal: Arvad kirke

Den forsvundne kirke her har været så vanskelig at identificere, at man i regelen simpelthen forbigår den i tavshed.¹⁸ Af holdepunkter for dens eksistens findes der egentlig kun en omtale i Slesvig domkapitels register fra ca. 1450, hvor den findes nævnt i forbindelse med den forsvundne kirke i Nybøl under betegnelsen »Arwath«.¹⁹ Samme kirke findes optegnet i »Catalogus vetustus« fra samme århundrede under navnet »Dewad«,²⁰ men her er der tydeligvis tale om en simpel afskrivningsfejl, idet man naturligvis i Slesvig domkapitel har vidst, hvad kirken hed. Til samme kategori må henregnes omtalen i 1363 af »Aoruo«; her stammer den forvanskede form fra et pavebrev.

Ligesom med hensyn til Nybøl er der atter engang tale om en så total ødelæggelse, at selve det oprindelige stednavn er gået i glemme. Et Arvad eksisterer ikke mere på denne egn.

Hvad lokaliseringen af den forsvundne kirke angår, er det kartografen Johannes Mejer, der giver værdifulde fingerpeg. I den fortræffelige og ganske enestående samling kort, han fremstillede i årene 1639-41 over det gamle Åbenrå amt, har han givet nøglen til forståelsen af, hvor man skal søge kirken.

Excurs: Johannes Mejers kort er de ældste landsbykort fra det Danske Riges område og er egentlig udarbejdet i tilknytning til en jordebog, som den åbenråske amtsforvalter Joachim Danckwerth – en broder til forfatteren af »Newe Landesbeschreibung« – indsamlede materiale til.²⁰ Åbenrå amt var dengang (og indtil 1850) mindre og bestod kun af de to herreder Rise og Sønder Rangstrup, samt af Varnæs birk.

Til alt held for vor søgen efter et holdepunkt for den forsvundne Arvad kirke regnedes landsbyen Strandelhjørn, der nutildags hører til Bevtoft sogn i Haderslev amt, med til Sønder Rangstrup herred, og Johannes Mejer har derfor også taget denne landsby med.²¹

I den nordlige rand af sit kort over Strandelhjørn har han aftegnet en vej nordøst ud af byen, og på det sted, hvor denne vej passerer Sønderå (på Johannes Mejers kort står der »Norder Ow«, fordi åen her er set fra Åbenrå amt; med de to betegnelser menes å-løbet fra Rudbæk til Nipså), har han afsat navnet »Kirchway« (Kirkevad). Men hermed har han ikke nøjedes. Umiddelbart nordvest for dette sted har han vest for Savsevejens løb skrevet »vestigia einer Kirchen«, spor af en kirke.

Udsnit af Johannes Mejers landsbykort over Strandelhjørn med angivelse af »Kirchweg«, Kirkevad, og »vestigia einer Kirchen«, spor af en kirke på Neder Jerstal mark. Der er her tale om tomten af Arvad kirke. Efter Johannes Mejers Kort over det danske Rige, III, s. 53; H. V. Gregersen: Egnen omkring Vojens, 1977.

Nogle år senere fremstillede Johannes Mejer nogle oversigtskort til Caspar Danckwerths store topografiske værk, »Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein«, der udkom i 1652, og heri giver han på kortene over Åbenrå amt og over Haderslev vesteramt igen nogle antydninger af, hvor den forsvundne kirke skal søges. Han har nemlig på begge disse kort indtegnet et nordfra kommende tilløb til Sønderå, som han kalder »Kirchbeck«, Kirkebæk, og muligvis er det endda selve Sønderå, han kalder Kirkebæk.

Johannes Mejers afmærkning af en kirke ved skellet mellem Neder og Over Jerstals mark må vække desto større respekt for hans arbejde, eftersom præsten i Bevtoft i sin omtrent samtidige indberetning til Ole Worm (fra 1638) overhovedet intet nævner om den forsvundne kirke.²³ Man tør vel antage, at Johannes Mejers opmærksomhed er blevet henledt på den forsvundne kirke som følge af Strandelhjørns ejendommelige dobbeltstilling mellem Sønder Rangstrup herred i Åbenrå amt og Bevtoft sogn i Haderslev amt.

Der kan ikke være tvivl om, at Johannes Mejers omtale af »vestigia einer Kirchen« og af »Kirchweg« giver et pålideligt udgangspunkt for en lokalisering. I udskiftningsakterne tales der i det pågældende område om »Kirkensstuf« og om »Kirkevadsager«,²⁴ ligesom den vej, som

Johannes Mejer som ovenfor omtalt har afsat nordøst ud af Strandelhjørn by, endnu den dag i dag kaldes »Kirkevejen« og det til trods for, at den ikke har fungeret i denne egenskab i det sidste halve årtusinde.²⁵ Det kan oplyses, at Savsevejen²⁶ passerer østen om den formodede plads for den forsvundne kirke, men som det sig hør og bør for en vej med fjerntrafik i nogen afstand af den.²⁷

Det er ikke lykkedes at nå frem til en nøjagtig stedfæstelse af den forsvundne kirke, selv om arkæologiske undersøgelser i forbindelse med luftfotografering har fundet sted. Det skal dog tilføjes, at der foreligger et godt holdepunkt for en præcis påvisning af kirkens tomt.²⁸

Der kan ikke skaffes dokumentarisk belæg for, hvilke byer med tilliggende der har hørt til det forsvundne Arvad sogn, men til trods herfor forekommer sognets afgræsning alligevel ret indlysende. Grænsen mellem Bevtoft og Vedsted sogne udgøres i vor tid af Savsevejen, og således har det været i mands minde.²⁹ Inden for de nævnte sogne er det landsbyerne Neder Jerstal (Bevtoft sogn) og Over Jerstal (Vedsted sogn), der adskilles af denne vej, og da kirkens plads skal søges i nærheden af Savsevejen, må det være rimeligt at antage, at de to landsbyer af samme navn har hørt ind under denne kirke.

Desuden vil en betragtning af Bevtoft sogns ejendommelige form med Strandelhjørn som en sydøstlig forlængelse ret naturligt føre til den slutning, at også Strandelhjørn har hørt ind under den forsvundne kirke, og til støtte herfor kan anføres, at det foreliggende stednavnestof peger i samme retning: Kirkensstuf, Kirkevadsager, samt Kirkevejen ud af byen.³⁰

Sammen med de strandelhjørner har muligvis også folkene fra Tyrholm i Øster Løgum sogn søgt til denne kirke. På Johannes Mejers kort over Strandelhjørn³¹ findes Tyrholm aftegnet med tilføjelsen: »Haderschlebisches Gebietes«. Ganske vist viser han en kirkevej fra Tyrholm til Øster Løgum kirke, men alligevel er der grund til at antage, at dette ikke er et oprindeligt forhold.

Et håndtegnede kort over den derværende kirkegård fra ca. 1820³² viser, hvorledes gravstederne har været fordelt mellem Øster Løgum sogns forskellige byer, en skik og brug, der kendes fra mange andre kirkegårde. Den aftegnede opdeling på kortet over kirkegården må imidlertid være foretaget meget tidligt, for man kan se, at gårde, der påviseligt er blevet delt mellem to ejere i det 16. århundrede, har et gravsted for den ene gårdhalvdel mellem vedkommende landsbys øvrige gårde, medens den anden gårdhalvdel har fået sit gravsted anvist

i den jord, der var til overs mellem de forskellige landsbyers parter af kirkegården.

For den herværende undersøgelse har denne konstatering interesse, fordi også Tyrholm, der jo som nævnt var haderslevsk område, har fået sin placering på kirkegården i Øster Løgum i den oprindelig uopdelte afdeling. Man har med andre ord anbragt dette steds plads på kirkegården, hvor der tilfældigvis var en mulighed herfor, og det kunne tyde på, at Tyrholm først i en senere tid er blevet lagt til Øster Løgum sogn.

Ser man på de geografiske forhold, er der en vis sandsynlighed for, at også Abkær i Vedsted sogn har udgjort en del af det forsvundne Arvad sogn, men som det vil fremgå af det omtalte, kan omfanget af det nedlagte sogn kun skitseres. Dog er det endnu i vor tid, ligesom der her er et område, hvor der savnes en kirke. De resterende dele af de forhåndenværende sogne vil være store nok endda uden det tilliggende, der antages at have hørt til kirken i Arvad. Dette gælder ikke mindst for Vedsted sogns vedkommende, som er det mest udstrakte sogn inden for det gamle Haderslev provsti.

3. Kirken syd for Nørre Ønlev: Ønlev kirke

I sammenligning med de forsvundne kirker i Nybøl og Arvad volder det ikke større vanskeligheder at bringe historisk stof om Ønlev kirke, og dens beliggenhed og tilliggende landsbyer er det heller ikke vanskeligt at fastslå, idet den med stor sikkerhed lader sig lokalisere til en lille hævning på en mark umiddelbart syd for den sydligste gård i Nørre Ønlev i Rise sogn og øst for vejen mod Sønder Ønlev i Hjorkær sogn.³³

Ønlev kirke nævnes allerede ca. 1280,³⁴ idet den var en af de sønderjyske kirker, der i Knud Snabbes testamente fra denne tid blev betænkt med 1 mark penge, men ellers findes den ikke nævnt i middelalderligt kildemateriale. Den er overhovedet ikke omtalt i det slesvigske domkapitels register fra første halvdel af 1400-årene og ej heller i Slesvig-bispens jordebog.

Derimod forekommer navneformen »Guldleff« i den såkaldte »Catalogus vetustus« fra 1400-årene.³⁵ Det kan dog anses for helt sikkert, at denne navneform skyldes en fejllæsning af Enlef, der med et stort krøllet E er blevet læst som »Gulef«. Afskriveren har antagelig været bekendt med, at Guldholt kloster besad ejendomme i Hjorkær, Årslev og Nybøl,³⁶ d.v.s. i nærmeste nærhed af Ønlev, og det tør derfor

formodes, at han har »forbedret« sin fejllæsning til »Guldleff«. ³⁷ Knud Snabbes testamente og den stedlige tradition levner imidlertid ingen tvivl om kirkens rette navn.

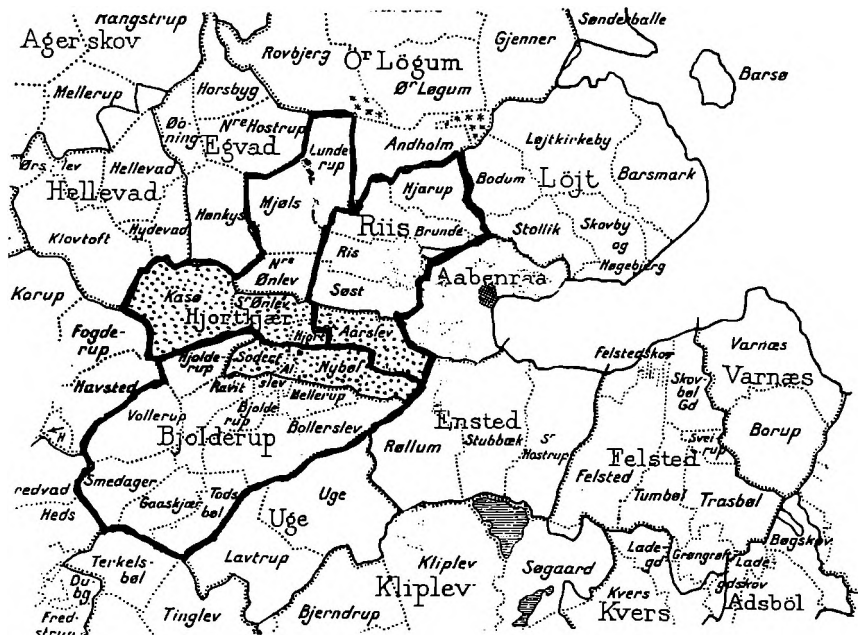
Når Ønlev kirke ikke findes nævnt i det slesvigske jordebogsmateriale fra begyndelsen af 1400-årene, skyldes det uden tvivl, at man på den tid var fuldt vidende om, hvad der var sket med Ønlev kirke og dens tilliggende af landsbyer.

Ønlev kirke var nemlig under Erik af Pommerns kamp for kongemagtens rettigheder i Sønderjylland blevet nedbrændt. ³⁸ Niels Heldvad, der er ophavsmand til denne oplysning, fortæller, at det skete i 1411, og selv om man måske ikke skal være helt sikker på årstallet, var han som stedkendt i dette tilfælde velinformeret. Hans morfar var ved reformationens begyndelse sognepræst i Hellevad-Egvad, og hans fars forældre var begge fra Hjordkær sogn: farfaderen fra Søderup og morfaderen fra Nybøl ved Toldsted. ³⁹

Niels Heldvads udsagn om den nedbrændte kirke bekræftes da også af et brev fra 1444 15/3, ⁴⁰ ifølge hvilket herremanden Claus Gjordsen solgte gods til Otto Pogwisch (Hartwigs søn), nemlig en gård i Hjolderup og en gård i Mellerup, begge landsbyer i Bjolderup sogn, samt en gård »to der branden kerke«. Med dette udtryk kan der i nærheden af disse lokaliteter kun være ment Ønlev kirke. Når stednavnet ikke oplyses, kan det vel tages som et tegn på, at landsbysamfundet Ønlev ikke mere eksisterede på den tid.

Som et udtryk for, at man ved Slesvig bispestol vidste, at Ønlev sogn var opløst som følge af krigens gang, nøjedes man her med i domkapitlets register over afgifter at opføre landsbyen Kassø blandt sognenavnene. ⁴¹ Kassø hørte i senmiddelalderen til Hellevad sogn, dengang Ribe stift, ⁴² men den særskilte opførelse af denne landsby i et slesvigsk register tyder på, at Kassø først efter Ønlev kirkes ødelæggelse er blevet kirkeligt betjent fra Hellevad kirke.

Denne opfattelse er allerede blevet gjort gældende af H. N. A. Jensen, historikeren og topografen fra Angel. ⁴³ Det var derfor ikke alt for velbegrunderet, når Laurs Dithmer, Hellevad-Egvads sognepræst i 1521 (Niels Heldvads morfader), følte sig brøsthøden over at måtte afstå Kassø til det nyoprettede Hjordkær sogn. Ved indgangen til sin kirke lod han på tårn-arkadens nordlige væg den endnu synlige indskrift male: »Qvidquid delirant reges, plectvntvr achivi. Anno MDXXI kam Kasse fra Heldevad« (frit oversat: »når de store slås, går det ud over de små; i året 1521« etc.). ⁴⁴

Det prikkede område udgør Hjordkær sogn, således som det kendes siden dets oprettelse i 1521, nemlig bestående af Hjordkær, Sønder Ønlev, Kassø, samt Søderup, Alslev, Nybøl (med Toldsted) og Årslev. Med sort afgrænsning ses de tre kirkesogne, som Hjordkær sogn er blevet sammenstykket af: 1. Det oprindelige Ønlev kirkesogn, der foruden Nørre og Sønder Ønlev har omfattet Hjordkær, Mjølø og sikkert også Lunderup. Kassø hørte ligeledes til det gamle Ønlev sogn, men kom efter dette sogns nedlæggelse til Hellevad og efter 1521 til Hjordkær sogn. 2.: Bjolderup sogn må antages at have haft birket Søderup-Alslev, samt Nybøl (med Toldsted). Arnkiel-slægten på Toldsted havde samme våbenmærke som den kendte adelsslægt Urne fra Bolderslev bar i sit skjold. Mellem Nybøl (det nye bol) og den gamle adelby Bolderslev ligger Mellerup (torpet ind imellem). 3.: Årslev hørte oprindeligt til Rise sogn.

Se herom i øvrigt H. V. Gregersen i *Sønderjysk Månedsskrift* 1952, s. 56.

Kassø blev den vestligste landsby i det nyoprettede Hjordkær sogn. Niels Heldvad fortæller, at Hjordkær kirke blev opført til erstatning for den nedbrændte Ønlev kirke; den blev påbegyndt på Matthæi dag 1520.⁴⁵ Den gamle kalender rummer tre Matthæus-dage, to om efteråret og én om foråret, nemlig den 6. maj, og denne dato må nok anses for den rette til påbegyndelse af et nybyggeri. Niels Heldvad oplyser

videre, at kirken stod færdigbygget i 1522, og at Christian II lagde nogle landsbyer ind under denne nye kirke fra de omliggende tre sogne.

Det var fra de tre nabosogne, Hellevad, Bjolderup og Rise, at det i 1520/22 nyoprettede Hjordkær sogn fik sit tilliggende, og når kirken blev bygget netop i Hjordkær, hænger det måske sammen med det allerede i 1196 nævnte klostergods.⁴⁶

Efter det anførte kan der ikke være tvivl om, at landsbyen Kassø kom fra Hellevad sogn. Ligeledes har vi sikker grund under fødderne med hensyn til, hvad der kom fra Bjolderup sogn, idet et sognevidne, udstedt i Hellevad 1519 15/4,⁴⁷ oplyser, at Tågholm, der nu ligger i Hjordkær sogns sydvestligste hjørne, indtil da altid havde hørt under Bjolderup kirke.

Dertil kommer, at Bjolderup kirke antagelig også er blevet søgt af beboerne i Søderup og Alslev. Oprindelig udgjorde disse to landsbyer i verdslig henseende et særligt birk i tilknytning til det krongods, der findes nævnt i Kong Valdemars Jordebog fra 1231, og som endnu kendes i 1411.⁴⁸ Helt op til 1850 regnedes tre gårde i Alslev til Bjolderup sogn,⁴⁹ et forhold, der indikerer en ældre kirkelig tilknytning til dette sogn. De to byers beliggenhed mellem Hjolderup og Mellerup i Bjolderup sogn peger i samme retning.

Men hvis det er tilfældet, må også Nybøl ved Toldsted have hørt til Bjolderup sogn. På Toldsted, hvis oprindelse utvivlsomt går tilbage til Adolf VIIIs overtagelse af hele Sønderjylland med undtagelse af Haderslev amt og Ærø i 1435, sad der igennem århundreder en toder-slægt ved navn Arnkiel, og denne slægt førte samme våben som Urneslægten, der havde sin oprindelse i Bjolderup sogn.⁵⁰ Bjolderup sogns hovedby, »adelby«, er Bolderslev, og hvis Nybøl er opstået ved en udflytning, som »et nyt bol«, fra Bolderslev, er navnet på den mellem-liggende landsby Mellerup umiddelbart forståeligt som navn på en senere thorp-by mellem adelbyen og dens ældre udflytterby.

Det tredje sogn, der har afgivet landsbyer til det nyoprettede Hjordkær sogn, er Rise. Her drejer det sig først og fremmest om Hjordkær sogns østligste landsby Årslev, der utvivlsomt hidtil altid havde hørt under kirken i Rise, og som hørende hertil nævnes den følgerig også i Slesvig-bispens jordebog fra midten af 1400-årene.⁵¹ Derimod er byerne Hjordkær og Sønder Ønlev først midlertidigt kommet til Rise efter ødelæggelsen af Ønlev kirke. Som et tegn herpå regnedes Sønder Ønlev indtil 1855 i verdslig henseende til Rise sogn. Det medførte f.eks., at sognefogeden i Rise sogn også regnede Sønder Ønlev med til sit virke-

felt.⁵² Måske kan dette opfattes som et minde om, at Nørre og Sønder Ønlev, nu beliggende i hver sit sogn, er opstået ved en sprængning af et oprindeligt fælles landsbysamfund Ønlev. Herpå tyder også den fordeling af ottingstallene, der f.eks. kendes fra Johs. Mejers kort over de to landsbyer.

I hvert fald må det anses for givet, at det jordtilliggende, der i en senere tid hørte til Nørre og Sønder Ønlev i hhv. Rise og Hjordkær sogne, engang har udgjort kærneområdet i det middelalderlige Ønlev sogn.

Ligeledes må efter det anførte om notitsen i Slesvig-bispens jordebog også Kassø have hørt til dette sogn. Nord for Kassø ligger nuomstunder resterne af Vilbygård, hvis jorder for største partens vedkommende er lagt sammen med Kassøgårds. Navnet Vilbygård dukker først op i den historiske bevidsthed, da der her i 1639 blev oprettet et såkaldt »kancelligods«.⁵³

Det var amtsforvalter Joachim Danckwerth i Åbenrå, der fik overladt brugen af denne ejendom; som følge af korttegneren Johannes Mejers nøje forbindelse til denne øvrighedsperson har han på sit kort over landsbyen Kassø tydeligt afmærket skellet mellem »Cassoe« og »Welbuy«.⁵⁴ Det er med andre ord en forsvunden landsby Vilby, der har afgivet jord til kancelligodset Vilbygård, og det fremgår da også af Åbenrå amtsregnskaber, at denne landsbys jord har tilhørt fire bønder, der – uden at de nærmere forhold oplyses – beskyldes for både mord og tyveri.

Selve Hjordkær by vil det også være naturligt at henregne til det middelalderlige Ønlev sogn, idet det nye Hjordkær sogn jo stort set var en erstatning for det forsvundne kirkesogn. Denne opfattelse bekræftes af et sognevidne, udstedt 1523 11/1 på Slesvig-bispens gård i Svabsted i Sydslesvig. Her hedder det, at Slesvigs biskop ejede en gård i Hjordkær i Ønlev sogn!⁵⁵ Skønt Hjordkær på den tid havde fået rang af sognekirkeby, gjorde man altså endnu brug af det middelalderlige sognenavn, men det er ret beset kun et vidnesbyrd om, at man som grundlag for udstedelsen af nævnte sognevidne har benyttet et ældre skriftligt materiale.

Om Ønlev sogn har omfattet andre landsbyer i det nuværende Rise sogn end Nørre Ønlev, må derimod anses for usikkert. Sandsynligvis har Rise sogn ved oprettelsen af Hjordkær sogn beholdt Nørre Ønlev mod at afgive Årslev, og det nye sogn er derved blevet et langstrakt vest-østgående sogn omkring hovedvejen fra Åbenrå til Tønder.

4. Den tidligere kirke i Genner, Øster Løgum sogn

Det store Øster Løgum sogn deles fra gammel tid i et øster- og vester-sogn. Øster Løgum kirke ligger i vestersognet, og siden 1935 har østersognet sin egen kirke i Genner. I nærheden af den nye kirke har der også i tidligere tid ligget en kirke. Det er Johannes Mejer, der på to af sine kort giver denne oplysning. På sit landsbykort over Genner⁵⁶ har han afsat Kapelbjerget med en oplysning om, at der her engang har ligget en lille kirke, og på sit kort over Aabenraa amt i Danckwerths Landesbeschreibung oplyser han, at kirken har været indviet til Skt. Jacob.⁵⁷ Men det er også alt, hvad vi ved om dette gudshus.

5. Den nedlagte kirke i Bjerndrup, Kliplev sogn

I Bjerndrup i det nuværende Kliplev vestersogn findes under en gård syd for landsbyens gamle kro spor af en tidligere kirkegård.⁵⁸ Den hertil hørende kirke findes nævnt i 1462 med samme bispetiende som Kliplev, og i Slesvig-bispens fortegnelse over cathedratium-afgiften er den opført med 6 skilling lübsk, mens Kliplev svarede 12 skilling.⁵⁹

Bjerndrup kirke kendes endnu i 1523, men i løbet af reformations-tiden blev den nedbrudt efter ønske af godsherrerne til Årtoft-Søgård, de to brødre Gregers og Franz Ahlefeldt. De faldt begge i krigen mod ditmarskerne i 1559, og nedbrydningen og den påfølgende sognesammenlægning med Kliplev må da være sket forinden.

Det kan tilføjes, at Ahlefeldterne også havde planlagt at nedlægge kirkerne i Ensted og Kværs, men denne plan blev dog hindret af hertug Hans den Ældre i 1550. Det er for øvrigt rimeligt at antage, at det oprindeligt ahlefeldtske gods Stoltelund (nu Tinglev sogn) også har hørt til Bjerndrup sogn.

Noter

1. Aksel E. Christensen: Danmarks Befolkning og Bebyggelse i Middelalderen (Nordisk Kultur, II, s. 38, 39). I sit bidrag til Nordiska Historikermötet i Uppsala 1974, Krise og kapital i dansk senmiddelalder, har Svend Gissel opgjort de nørrejske ødekirker på følgende måde: 1. Efter 1315: 15 kirker øde ved Ribe; efter 1330: 200 kirker øde i Danmark, deraf 100 i [Nørre]Jylland; efter Den sorte Død: Nedrivning af 11 kirker ved Randers 1357. (Från medeltid til välfärdssamhälle, s. 482).
2. H. V. Gregersen: Forsvundne kirker langs med Hærvejen gennem Nordslesvig (Sønderjysk Månedsskrift 1974, s. 237-247); sm.: Egnen omkring Vojens, 1977, s. 30-37.

3. »Due capelle sunt ibidem destitute, videlicet Nubol et Arwath, valentes xii sol. lub.« (jvf. kapitel IX, note 18).
4. Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Litteraturhistorie, 2. rk., IV, s. 115; Præstindeberetninger til Ole Worm, I, side 277.
5. Sønderjyske Stednavne, II (Haderslev Amt), s. 463.
6. Se kapitel X, note 4.
7. Den Danske Atlas, VII, s. 179. Formen »Lindeholt« går formodentlig tilbage til et Lidenholt, der kan opfattes som en sideform til Lilholt, jf. Sønderjyske Stednavne, II, s. 463.
8. Knud Aagaard: Beskrivelse over Tørring Lehn. Et Bidrag til Kundskab om Hertugdømmet Slesvig, 1815, s. 234.
9. Sønderjyske Stednavne, II (Haderslev Amt), s. 463.
10. Jvf. note 3.
11. O. Nielsen: Samling af Adkomster, Indtægtsangivelser og kirkelige Vedtægter for Ribe Domkapitel og Bispestol, nedskrevet 1290-1518, kaldet »Olde-moder« (Avia Ripensis), 1869.
12. Således i Danske Atlas, VII, s. 179; i Knud Aagaards Tørring Lehn, s. 234; i Johannes v. Schröder: Topographie des Herzogthums Schleswig, 1837, hvor det hedder: »An der Ostseite dieser Hufen (d.v.s. Lilholt) hat vormals eine Capelle gestanden, welche Lindeholdtcapelle (Pabstcapelle) genannt sein soll. Nach einigen Sagen soll sie Porskedkirche geheissen haben« (i 2. del, s. 18). »Porskedkirche« må være den forsvundne landsby »Paascheie«, som J.A. Dyssel omtaler. – Endnu i Trap: De sønderjyske Landsdele (4. udgave af Traps Danmark), s. 163, siges: »har maaske kun været et Kapel«.
Det skal tilføjes, at det i senmiddelalderen var ganske almindeligt at kalde en mindre sognekirke »capella«.
13. »Vertekenisz Aller Prepositurn, pastoraten, Stede vnd Caspell Kercken vnd Capellen, so wannerdags dem Bischopps Stiff Schleswich incorporirt gewesen sin, e Vetusto Catalogo in Bibliotheca D. Johannis Harsij nri inventa«. (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, XXIV, 1894, s. 77-92). Harsens kirkeliste har været kendt af såvel Johannes Mejer (»Renovierte Landesbeschreibung«) som af Anton Heimreich Walter, der i sin Schlesswigische Kirchen Historie, 1683, s. 121, oplyser, at Johannes Harsen var en tidligere Landes-Hauptmann over Nordstrand.
14. Flere af stednavnene er i de forskellige udgaver stærkt forvanskede. Gram gengives således ved »Bram«.
15. P. Rhode: Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse, 1775, s. 415. – Under-søgelseskommissionen 1708, se: kapitel III, note 4.
16. F. Falkenstjerne & Anna Hude: Sønderjyske Skatte- og Jordebøger, 1895-99, s. 85, 88, 108, 109, 113.
17. Sønderjyske Stednavne, II (Haderslev Amt), s. 390, 408, 416, 418.
18. Således i Den Nordslesvigske Kirke, I-II, red. H. Hejselbjerg Paulsen. I Danmarks Kirker, Sønderjylland, Åbenrå Amt, s. 121/1781, findes en ganske kort omtale.

19. Jvf. note 3. Dog omtales i et pavebrev fra Avignon nybesættelsen af et præsteembede i Slesvig stift ved kirken i Aoruo den 22. aug. 1363. Der kan i dette tilfælde være tale om Arvad, jvf. DD/DRB, 3. rk., VI, nr. 372.
20. Jvf. note 13 og 14. Årsagen til fejllæsningen er vel ikke så vanskelig at forstå, idet et stort A med åben sløjfe nemt kan forveksles med et stort D, og et lille r og e kan ligeledes nemt forveksles.
21. Johannes Mejers Kort over det danske Rige, III: Aabenraa Amt, udg. N.E.Nørlund 1941.
22. Kortblad 53 i ovenfor nævnte værk.
23. Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Literaturhistorie, 2. rk., IV, s. 117; Præsteindberetninger til Ole Worm, I, s. 283-284.
24. Sønderjyske Stednavne, II (Haderslev Amt), s. 695.
25. Både daværende museumsinspektør Hans Neumann, Haderslev, og forfatteren af disse linjer hørte under en samtale med stedkendte, at betegnelsen »Kirkevejen« blev anvendt.
26. Se herom: kap. XII. Det nord-sydgående hovedfærdselsstrøg (med de dertil hørende noter).
27. Det stemmer ganske overens med, at et hovedfærdselsstrøg i ældre tid passerede uden om alle gamle landsbyer.
28. På udskiftningstiden fandtes kun én lille ejendom ved en vej fra Kirkevad. Den tilhørte sognepræsten i Bevtoft; i 1704-07 pastor Eichel. Jvf. udskiftningskort i RA.
29. Skrydstrup-præsten meddeler herom Ole Worm: »Paa wester side op til Brenebjerg (skal være: Bregnbjerg) løber en wei, som meget affsiges, kaldes Sauffsewei; den atskiller fra huerandre Hadersleff proustii och Riber sticht«. Denne oplysning stemmer nøje med skellet mellem Bevtoft og Vedsted sogne (Præsteindberetninger til Ole Worm, I, s. 277).
30. Jvf. note 24.
31. Jvf. note 21.
32. Kortet findes gengivet i: Danmarks Kirker, Sønderjylland, Åbenrå Amt, s. 120/1780.
33. Nationalmuseets sognebeskrivelse (Haderslev Museum): Rise sogn, nr. 71. I Schröders Topographie, 1837, s. 243, henlægges kirken fejlagtigt til Sønder Ønlev, utvivlsomt som følge af denne landsbys tilhørsforhold til Hjordkær. Schröders lokale meddelere var sognepræsten Jep Hansen og sognefogeden Asmus Eschelsen, se: Sønderjysk Månedsskrift, 1955, s. 104-107; 1972, s. 80-89. I værket Danmarks Kirker, Sønderjylland, Åbenrå Amt, s. 169/1829, kendes kirkens beliggenhed ikke.
34. Diplomatarium Danicum (Danmarks Riges Breve), 2. rk., II, nr. 389; Bjolderup Sogns Historie, s. 399-401 (med en enkelt rettelse!); H.V.Gregersen: Snafs og Urne – samt ottingstallet i Bolderslev (Sønderjyske Årbøger, 1975, s. 5-20) med en forklaring på, at stormanden ikke har heddet Snubbe, men derimod Snabbe!
35. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, XXIV, s. 79; jvf. note 13.
Anton Heimreich Walters Schlesswigische Kirchen-Historie, 1693, s. 125, har navneformen »Guldloff«.

36. Dipl Dan (DRB), I. rk., III, nr. 216: »den jord, som I har i Hjordkær, Årslev med sine tilliggender, i Nybøl 8 ottinge«; jvf. Suhms Danmarks Historie, VIII, s. 705; J.P.Trap: Hertugdømmet Slesvig, 1864, s. 342. (Lokaliteten Hjordkær eksisterede således samtidig med Ønlev kirke, og kirken i Hjordkær kan derfor ikke være bygget på Ønlev kirkes tomt).
37. En eftersøgning efter en »Guldelev« kirke i Rise sogn, jvf. museumsindberetning 1954 (Danmarks Kirker, Sønderjylland, Åbenrå Amt, s. 169/1829) måtte derfor blive resultatløs.
38. »Nach dem Anno Christi 1411 König Erics Pommers Soldaten eine Karspel Kirche Enloe in grund abgebrannt, so im Ampt Braunland (skal være: Brundlund, slottet i Åbenrå) gelegen, ist Hiortkier Kirche desz Orts am Tage Matthæi in diesem Jahr (optegnelsen findes under 1520), angefangen zu bawen, vnnd wie das Gebewd Anno 1522 verfertigt, hat König Christianus II ausz den nehest angelegenen dreyen Kaspeln etliche Dörffer hinzu verordnet, vnnd eine Kaspel Kirche darausz gemacht« (Sylva Chronologica, II, s. 46). Jvf. H.V.Gregersen: Af Niels Heldvads årsoptegnelser 1501-1623 (Sønderjysk Månedsskrift, 1952, s. 56).
39. Jacob Langebek har i sin udgave af Niels Heldvads autobiografi »Slosbøl ved Tolsted«, en mistydning af det gotisk slyngede store N som et SI (Den berømte Calendariographi Regii, Nicolai Heldvaderi, Liv og Levnet, af ham selv opsat (Dansk Historisk Almanak, 1775)).
40. Jahrbücher für die Landeskunde der Hertzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg, IX, s. 499-500; Regesta, 2. rk., I, nr. 5444.
41. Reimer Hansen og Willers Jessen: Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig (Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, VI, s. 211).
42. Indtil 1564 hørte Hellevad-Egvad og Bedsted til Ribe stift. I forbindelse med Syvårskrigen mod Sverige (1563-70) overlod Frederik II de tre sogne til hertug Adolf af Gottorp for at vinde hans støtte. Hertugen havde Åbenrå amt, hvortil de tre sogne hørte i verdslig henseende. Se f.eks. H.V.Gregersen: Niels Heldvad, s. 13-14, 188.
43. H.N.A.Jensen: Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig, I, s. 262.
44. Danmarks Kirker, Sønderjylland, Åbenrå Amt, s. 81/1741; H.V.Gregersen: Niels Heldvad, s. 11.
45. Jvf. note 38.
46. Jvf. note 36.
47. Scriptorum Rerum Danicarum, VIII, s. 61; jvf. H.V.Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, s. 235-236.
48. »Item de colonis in Sudthorp ii mr. argenti« (Kong Valdemars Jordebog, udg. Svend Aakjær, I, s. 8, II, s. 83). Dette krongods pantsattes 1411 20/1 sammen med andet gods under Åbenrå af grev Claus's datter af Holsten og hendes husbond, hertug Erich af Sachsen, til dronning Margrethe (H.C.P.Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, I, s. 176). – Det er til Søderup, »Suddatorp«, Ælnoth henlægger Svend Estridsens død i 1074.
49. Bjolderup Sogns Historie, s. 41-42 (H.V.Gregersen).
50. Lis Jacobsen & Erik Moltke: Danmarks Runeindskrifter, I, nr. 14; Dan-

- marks Kirker, Sønderjylland, Åbenrå Amt, s. 183/1843.
H. V. Gregersen: Toldsted (Sønderjysk Månedsskrift, 1948, s. 162-165, 173-177); sm: Landstinget på Urnehoved (Sønderjysk Månedsskrift 1949, s. 17-28); Bjolderup Sogns Historie, s. 18-40; sm.: Bjolderup-stenens udsmykning (Sønderjysk Månedsskrift, 1967, s. 319-320); sm: Studedrift og toldopkrævning i middelalderen langs den sønderjyske Hærvej (Sønderjyske Årbøger, 1973, s. 5-13); sm: Toldsted ved Hærvejen, 1978, s. 56-59; sm: Bjolderup-stenen (Haderslev Stiftsbog 1987, s. 118-122).
51. Reimer Hansen & Willers Jessen: Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig (Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, VI, s. 212).
LA Åb. Åbenrå amts journal, 1860, XV, 10; jvf. Sønderjysk Månedsskrift, 1952, s. 56.
  52. Jvf. note 33.
  53. J.P. Trap: Danmark, 5. udgave, Åbenrå-Sønderborg Amter, s. 906 (Peter Kr. Iversen). Se iøvrigt kapitel IX, note 4.
  54. Johannes Mejers Kort over det danske Rige, III: Aabenraa Amt, udg. N.E.Nørlund, kortblad 115.
  55. F.Falkenstjerne & A.Hude: Sønderjydske Skatte- og Jordebøger, s. 457.
  56. Johannes Mejers Kort over det danske Rige, III: Aabenraa Amt, kortblad 41. Her er stedet afsat med følgende oplysning: »Capelberg, drauff vorzeiten eine kl. Kirch gestanden«.
  57. Det hedder her: »Vestigia S. Jacobi, Kapelberg«.
  58. Danmarks Kirker, Sønderjylland, Åbenrå Amt, s. 346/2006.
  59. Reimer Hansen & Willers Jessen: Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig (Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, VI, s. 208, 260).

XIV. Senmiddelalderlige kirkeudvidelser øst for israndslinjen

I 1927 skrev Nationalmuseets mangeårige direktør, M. Mackeprang, en afhandling om de middelalderlige kirkeudvidelser,¹ hvori han henledte opmærksomheden på, at nok stammede hovedparten af de danske landsbykirker fra den tidlige middelalders romanske stilperiode, men at mange af dem ikke desto mindre har fået deres endelige arkitektoniske udformning, alt imens den gotiske byggestil var i højsædet i slutningen af middelalderen. Hans formål med afhandlingen var ud fra de mange kirkeudvidelser, der har fundet sted i senmiddelalderen, at undersøge, om der ud fra det sammenstillede materiale kan drages nogen slutning med hensyn til spørgsmålet om folketallets vækst i løbet af denne periode. »I al Almindelighed skulde man tro, at dette kunde lade sig gøre. Det maa jo for en Sognekirkes Vedkommende betragtes som givet, at dens Udvidelser gennem Tiderne til en vis Grad afspejler Befolkningens Vækst og er fremkaldt af den«, skriver Mackeprang, men for ikke »at forplumre Kildematerialet«, fastslår han, at det gælder om kun at tage hensyn til »de Ændringer, som selve Kirkens Grundstamme undergik«, ikke derimod til de tilbygninger, der samtidig rejste sig ved dem alle, hvilket i de hyppigste tilfælde vil sige: våbenhus og sakristi, samt tårn.

Inden for et kirkerum kan der dog også forekomme udvidelser, som må udskilles. Det gælder byggeri, der alene skyldes »in majorem Dei gloriam«, f.eks. plads til større altre eller til et øget præsteskab. Sådanne udvidelser er selvsagt ikke egnede til at give et fingerpeg om en befolkningstilvækst i løbet af middelalderen. Alene udvidelsen af menighedens egentlige kirkerum, skibet, med ét eller flere fag i længden eller i bredden fortæller noget om, at »Menigheden havde vokset sig for stor til det gamle Skib«.

Efter at have taget de nævnte forbehold mener Mackeprang ud fra sit materiale generelt for hele landets vedkommende at kunne fastslå, at »Kirkeudvidelserne viser os, at i hvert Fald Sjællands og Fyens Befolkning i ikke helt ringe Grad maa være vokset i Løbet af Middelalderen«. Mackeprangs resultat foregriber således den konklusion, som Aksel E. Christensen nåede til i 1938.²

Takket være det store værk »Danmarks Kirker«,³ hvis sønderjyske bind på initiativ af M. Mackeprang blev fremskyndet og udsendtes 1954-63, er det relativt let at skaffe sig viden om kirkeudvidelser inden for det herværende undersøgelsesområde, og resultatet af en sådan gennemgang er for Sønderjyllands vedkommende, at skellet for kirkeudvidelser ikke generelt skal drages mellem Jylland og Øerne, men derimod vest og øst for den Baltiske Israndslinje ned gennem den Jyske Halvø. Ligesom de nedlagte kirker (bortset fra Genner) skal søges vest for israndslinjen, er det øst for denne, at de virkelig store kirkeudvidelser findes.

Begyndende nordfra i undersøgelsesområdet tegner Fjelstrup kirke i [Sønder] Tyrstrup herred sig for en udvidelse med korforlængelse og nordlig korsarm. Tyrstrup kirke kan derimod desværre ikke inddrages i undersøgelsen, eftersom den blev nybygget i 1863. Af herredets øvrige kirker fik Aller kirke et stort nordkapel og Stepping en vestforlængelse af skibet.

Inden for Haderslev herred er der adskillige kirker med markante udvidelser i senmiddelalderen. Hoptrup, Vilstrup, Halk og Øsby er alle ikke blot blevet forsynet med en forlængelse af skibet, men også med korsarme og kapeller. Starup kirke synes derimod fra begyndelsen at have haft sine sideskibe, vel sagtens, fordi denne kirke var tænkt som midtpunkt i det større handelssamfund, som Haderslev købstad overtog. Grarup har fået en mindre forlængelse af sit skib mod vest, ligesom Åstrup kirke har fået et tårnrum. Derimod fik ikke Moltrup (ligesom ej heller anneks sognet Bjerning) udvidelser med det formål at skaffe større plads til menigheden. Det samme gjaldt Vonsbæk allerøstligst i herredet.

I Gram herred er det kun Magstrup og Hammelev kirker øst for israndslinjen, der har fået en forlængelse af skibet; Hammelev endda til begge ender. Kirkerne i de vestligere liggende sogne, Oksenvad, Nustrup, Skrydstrup og Jegerup, er derimod ikke blevet udvidet. Med hensyn til Jels og Sommersted kan der ikke gives oplysninger, da disse kirker i deres nuværende skikkelse stammer fra 1854 og 1858. Længst

mod syd i herredet er der i det store Vedsted sogn, der overtog hovedparten af det forsvundne Arvad sogn, sket en forlængelse af kirkens kor.

Blandt kirkerne i herrederne under Åbenrå amt er der først og fremmest grund til at fremhæve Løjt kirkes to store korsarme og korforlængelse, når talen er om senmiddelalderlige udvidelser, men også kirkerne i Rise og Varnæs har tilbygninger fra denne periode; Adsbøl kirke har en vestforlængelse fra samme tid.

Selv om Klipleve kirke ligeledes har undergået store forandringer i senmiddelalderen, er hovedårsagen hertil antagelig dens funktion som valfartskirke (Skt. Hjælper-dyrkelsen) og som gravkirke for Årtoft-Søgård gods (Ahlefeldterne).⁴ De øvrige kirker, der helt eller delvis hørte under dette adelsgods, Kværs, Ensted og Uge, er der derimod ikke blevet ofret noget på, og som nævnt blev en tidligere kirke i Bjerndrup nedrevet.

Nogle af kirkerne omkring Åbenrå har udvidelser fra tiden før ca. 1300. Det gælder Øster Løgum, Bedsted, Bjolderup og Holbøl. Et par andre, nemlig kirkerne i Bov og Rinkenæs, har først fået deres nuværende skikkelse efter de store krige i 1600-årene, og som andetsteds nævnt er Hjordkær kirke først blevet bygget færdig i 1522.

For det herværende undersøgelsesområde gælder det således, at samtlige kirker, der er blevet udvidede i senmiddelalderen (bortset fra Klipleve kirke), ligger øst for den Baltiske Israndslinje. Det er åbenbart her, at der i senmiddelalderen har været et behov for at skaffe større plads til sognemenigheden.

Noter

1. M. Mackeprang: *Middelalderlige Kirkeudvidelser* (Festskrift til Kristian Erslev, 1927, s. 187-210).
2. Kapitel I, note 5.
I: *Medeltiden och arkeologin*, Festskrift til Erik Cinthio, Lund 1986, har Jes Wienberg i afhandlingen *Gotiske kirkehvelvinger – et økonomisk perspektiv* (s. 213-225, spec. s. 222) også tilsluttet sig Aksel E. Christensens opfattelse af en befolkningsmæssig forskydning fra vest mod øst i Danmark.
»Det leder direkte ind i en vurdering af den såkaldte agrarkrise«. For velvillig henvisning til denne afhandling takker jeg dr.phil. Bjørn Poulsen.
3. *Danmarks Kirker, Sønderjylland, Haderslev og Aabenraa Amt*.
4. H. V. Gregersen: *Messe og Marked*, 2. udg., 1974, s. 10-21, 37-44.

XV. Stednavnevidnesbyrd om ændringer af befolkningsforholdene i senmiddelalderen

Ud fra en opfattelse af vore stednavne som en art sproglige arkæologiske levn skal der i det følgende gøres et forsøg på også at anvende stednavnestof som vidnesbyrd om, at der i løbet af senmiddelalderen er sket ændringer af de befolkningsmæssige forhold.

Med hensyn til udviklingen vest for israndslinjen kan det i al korthed påvises, at gamle stednavne er gået tabt i de tidligere bebyggede egne, hvor lyngen kraftigst har bredt sig. Næsten alle stednavne, der i vor tid findes på denne egn, er af yngre dato. Af virkeligt gamle stednavne findes eksempelvis på egnen vest og sydvest for Vojens kun selve navnet Vojens (opr. Odins vi) og (Over) og (Neder) Jerstal (måske: »Jarlstald«). Kirkenavnet Nybøl er forsvundet til fordel for en senere tids udflytning fra Skrydstrup, der fik navnet Lilholt, og kirkenavnet Arvad er ligeledes gået tabt.

Derimod er der forskelligt navnestof, der kunne tyde på en befolkningsstilvækst i egnene øst for israndslinjen, ikke blot på landet, men også i byerne.

1. Ramsherred og tilsvarende gadestrog

I købstæderne er det gadenavnet Ramsherred, der påkalder sig en særlig interesse. Navnet forekommer i det østlige Sønderjylland i Åbenrå og i Flensborg, men kendes også længere mod nord i Randers, samt i en række byer på Øerne (Odense, Kerteminde, Svendborg, Assens, Ærøskøbing, Rudkøbing og i Næstved og Slagelse; desuden i tre landsbyer på Øerne, men dog måske her af yngre dato (d.v.s. efter udskiftningstiden)).

Den ældst kendte omtale af Ramsherred er fra Åbenrå, hvor der i byens krønike fra 1620¹ om denne gade siges: »Hvad angår gaden

Ramsherred, har denne næsten været som en forstad og er først begyndt at blive bygget for halvandet hundrede år siden. Og har samme sted før den tid været bevokset med krat og elleskov, så at skarnsknægte og tyve ofte har opholdt sig nede ved Tyvkærbæk og tilføjet de rejsende stor skade. Derfor havde åbenråerne årsag til ikke langt derfra at lægge deres rettersted, ... for at sprede skræk blandt sådanne skarnsknægte«.

Citatet fra Aabenraa Bykrønike lader ingen tvivl tilbage om, hvorledes man har opfattet ordet Ramsherred, nemlig i nedsættende betydning og altså ganske svarende til navnet på bækken ved Tyvkær. Det er også denne opfattelse af gadenavnet, som Hugo Matthiessen har givet udtryk for i »Gamle Gader«,² hvor det indledningsvis påpeges, at endelsen -herred skal ses som modsætning til købstaden. »Overalt optræder Ramsherred som en senere Udvækst paa det oprindelige Bylegeme, en fattig Grænse- og Forstadsbebyggelse spredt mellem Kaalgaard og Haver og befolket med et Skrabsammen fra alle Verdenshjørner«.

Han tolkede derefter forleddet »rams« som et ord, der på gammel-dansk skulle betyde »tilfældig«, »i flæng«, mens navneforskere nuomstunder mener, at »dette almindeligt danske navn på berygtede gader i udkanten af byerne« kan tolkes af plattysk »im rampe kopen«, d.v.s. »købe på slump, købe i sækken«.³ I betragtning af det plattyske sprogs dominerende rolle som senmiddelalderens førende »verdenssprog« overalt i Nordeuropa må denne tolkning anses for rimelig; ret beset har den i vor tids angelsaksisk påvirkede sprogbrug sin parallel i ordet »slum«.

Som det fremgår af citatet fra Aabenraa Bykrønike forsøger forfatteren sig med en datering af byens Ramsherred til »for halvandet hundrede år siden«, uden at denne tidsangivelse dog skal opfattes til præcis år 1470. Den betyder blot »engang i senmiddelalderen«.

Det var, hedder det videre, »skarnsknægte og tyve«, som denne befolkning var sammensat af. Der er med andre ord her tale om en kun alt for velkendt betragtningsmåde hos fastboende om tilflyttere, især da hvis disse af social nød var tvunget til at søge tilflugt på det nye sted.

Senmiddelalderens Ramsherred lader sig derfor sammenligne med de slumkvarterer, der i vor tid kendes ved mange af u-landenes bysamfund. Tilflytterne tør antages at have været folk fra de magre egne vest for israndslinjen, der som følge af klimaændringen har måttet søge østpå og en del af disse ind til østkystens byer. Lykkedes det dem ikke

ved ærligt arbejde at skaffe sig nok til livets underhold, har den sociale nød tvunget nogle af dem til at gå andre veje for at få nok til dagen og vejen. Det betød naturligvis, at der af det fastboende borgerskab er blevet set på tilflytterne med alt andet end venlige øjne.

Ramsherred i Åbenrå lå uden for stadsgraven, men inden for »byfreden«, d.v.s. det område (utvivlsomt hidrørende fra den ødelagte landsby Opnør), i hvilket åbenråernes stadsret, Skråen, gjaldt. På tilsvarende måde lå Ramsherred i Flensborg (den nuværende Norderstrasse) uden for Skt. Marie-bydelens nordlige befæstningsmur. Først i senmiddelalderen blev dette område inddraget under byen ved anlægget af Nørreport.

Selv om Åbenrå og Flensborg inden for det sønderjyske område er ene om at have gadenavnet Ramsherred, har de naturligvis ikke været ene om at modtage en tilstrømning af fattigfolk udefra. I Slesvig såvel som i Haderslev vidner gadestrøgene uden for de pågældende byers egentlige område om, hvor lignende slumkvarterer skal søges.

I Slesvig tales der i 1613 om, at Lollfuss, den lange gade mellem byen (Altstadt) og Gottorp slot, var beboet af folk fra landet, bønder og kådnere, som bag ved deres hegn levede i snavs og møg (»Dreck und Mist«). De blev derfor kaldt »cloakiner«. Efter hertugelig befaling blev dette boligkvarter ryddet, for at hoffolk og andre ansatte ved Gottorp slot kunne have deres boliger her.⁴

De ældste og største tilflytterbebyggelser i Slesvig fandtes dog langs med byens indfaldsveje nordfra, dels omkring Gallberg i retning af Angel og dels – og ikke mindst – langs med den gamle hovedvej (»Schubustrasse«) ind mod Hærvejen og oplandet mod vest, kvarteret uden for Friservirket (Friesenwerk, opr. Frisæwirk) i retning af de nuværende Hühnerhäuser. I dette kvarter fandtes et Skt. Gertruds kapel, nævnt 1470, men senere så grundigt fjernet, at »der ikke er levnet så meget som én sten«.⁵

Omtalen af et kapel, indviet til Skt. Gertrud er et godt fingerpeg, thi hun var de rejsendes og de fattiges (»de elendiges«) særlige hjælperske.

I Haderslev opstod et lignende slumkvarter langs med landevejen (nutildags Storegade) mellem byens Bispeport og Gl. Haderslev. Også her lå bebyggelsen umiddelbart uden for købstadens egentlige område (afgrænset af Bispeport), men alligevel under dens jurisdiktion (dens »byfred«), idet det endnu i vor tid eksisterende skel mellem Haderslev domsogn og Gl. Haderslevs Skt. Severin sogn følger en – nutildags i rør nedlagt – bæk.

Udsnit af Braunius' »Theatrum Urbium« 1588 med prospektet af Haderslev. Pilen viser tomten af Skt. Gertruds kapellet (og Jørgensgården). Til højre ses byporten og den nuværende Storegade uden for denne. Kirken til venstre er Gammel Haderslev landsbykirke. Efter Lennart Madsen i Nordslesvigske Museer, bd. 15.

Det er således med hensyn til de nævnte tilfælde karakteristisk, at tilflytterne fik bopæl uden for købstadens porte, men alligevel inden for dens retsområde.

I Flensborg og Haderslev blev antallet på tilflyttere efterhånden så stort, at kirken som den tids eneste garant for samfundets sociale tabere flyttede ud i de omtalte slumkvarterer. I Åbenrå var noget sådant ikke nødvendigt, fordi Ramsherred her lå umiddelbart nord for sognekirken Skt. Nikolai, idet denne kirke må antages oprindelig at have været centrum for det Opnør sogn, der gik til grunde som følge af Opnørs ødelæggelse i 1247. Åbenrås kirke er bygget på den forsvundne landsbykirkes tomt, og derfor lå Åbenrås bykirke uden for byens stadsgrav. Skt. Nikolai kirke kunne følgelig lige let søges af byens borgere og af Ramsherreds tilflyttere.⁶

I Flensborg derimod byggedes engang i senmiddelalderen uden for Skt. Marie bydelens mur en Skt. Gertruds kirke, der »oprindelig synes at have stået i et slags datterligt afhængighedsforhold til Mariekirken«.⁷

Den kom efterhånden til at fungere som sognekirke for hele Ramsherred-kvarteret, hvortil foruden Norderstrasse også »Store« og »Lille Fiskerstræde« (nu: Norder und Kleine Fischerstrasse) hørte. Disse gaders navn fortæller, ved hvilket erhverv en del af de her bosatte skaffede sig føden.

Problemet med de mange subsistensløse var i 1379 blevet så stort, at der på initiativ af byens borgmester blev dannet et Skt. Gertruds gilde.⁸ I god overensstemmelse med middelalderens opfattelse af Skt. Gertrud hedder det i gildets statutter, at det var medlemmernes hovedopgave at understøtte og hjælpe fattige, fremmede og hjemløse, der var kommet til byen, som om de var deres egne brødre og søstre. Statutterne lader således ingen tvivl tilbage om, at der i Flensborg var opstået et alvorligt flygtningeproblem.

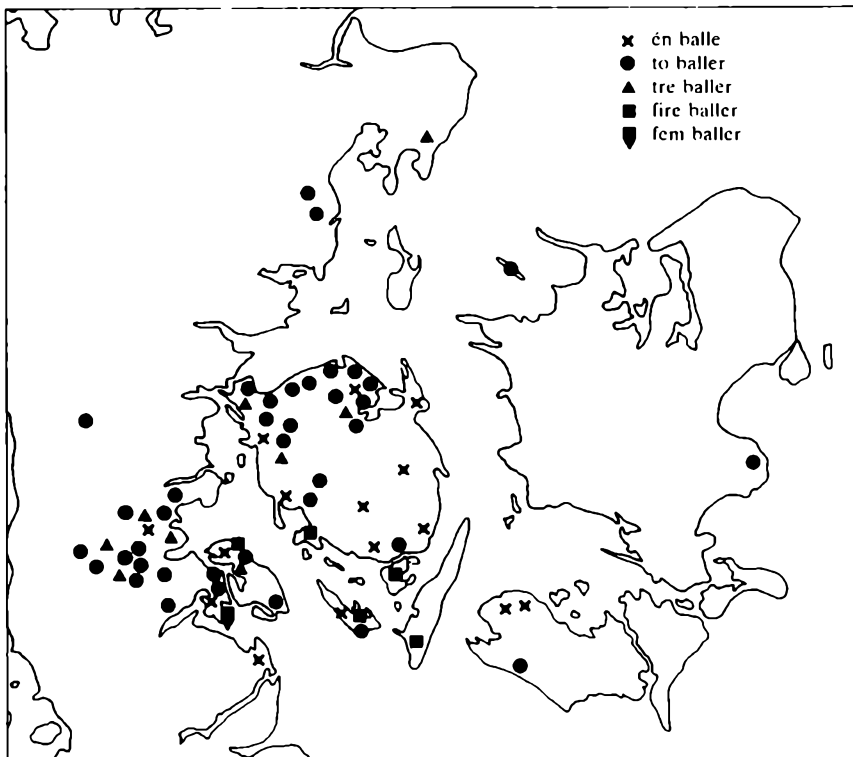
I Haderslev fandtes der ganske tilsvarende en Skt. Gertrud-stiftelse, selv om den først er kendt i 1473 og tilmed kun i indirekte omtale.⁹ Ved den lejlighed ydedes der et pengebeløb »til nytte for de fattige sengeliggende og pilgrimme ved gæstehuset i Haderslev«. Omkring år 1500 findes derimod Skt. Gertruds hospitalet i Haderslev nævnt ved navn, og i 1533 nævnes også et Skt. Gertruds gilde her.

Begge institutioner må naturligvis have eksisteret længe før reformationen. Haderslevs historiker, Th.O. Achelis, mener, at de skriver sig fra tiden omkring den store pest 1350, og samme opfattelse gør for øvrigt også den flensborgske historiker, Hans Friedrich Schütt, gældende for Flensborgs vedkommende.¹⁰ Da der er tale om et varigt samfundsproblem, skal årsagen til den sociale nød dog nok søges i den klimaforværring, der i de magre egne ændrede levevilkårene for datidens mennesker. For at overleve søgte nogle af dem ind til østkystens købstæder.

2. Landsbyendelsen -balle og beslægtede udtryk for en landsbyudvidelse
De forhen omtalte eksempler på kirkeudvidelser i årene omkring 1400 »afspejler – som påpeget af M. Mackeprang – Befolkningens Vækst og maa være fremkaldt af den«.¹¹

En sådan forøgelse af sognemenigheden ude på landet skyldes antagelig en tilflytning udefra, og som indicium for denne opfattelse kan der peges på stednavne-endelsen -balle med den specielle betydning »afdeling af en landsby«.

Sædvanligvis anses ordet balle (»balgh«) for beslægtet med det oldnordiske verbum belgja, »svulme«, og i denne betydning bruges det

Udbredelsen af stednavneendelsen -balle med betydningen »del af landsby«. Efter Vibeke Dalberg & J. Kousgaard Sørensen: Stednavneforskning II.

som marknavn om jævnt stigende forhøjninger i terrænet. Kristian Hald mener imidlertid ikke, at denne tolkning af balle kan bruges, hvor dette ord betegner »en afdeling af en landsby«. Han peger i stedet på ordet balk, der »i det gamle Sprog kan bruges i Betydningen »Afdeling, Afsnit« (f.Eks. af en Lov), og at dette Ord allerede i Middelalderen er blevet sammenblandet med det terrænbetegnende Balle.«¹²

Stednavne-endelsen -balle med betydningen »del af en landsby« forekommer især i Sønderjylland og på Fyn. »I Østslavrig indeles Byerne saaledes ofte i Nørreballe og Sønderballe, Østerballe og Vesterballe, eller i Overballe og Nederballe; undertiden kan disse Bydele ligge temmelig langt fra hinanden, saa at de faar Præg af selvstændige Landsbyer; det er f.Eks. tilfældet med Sønderballe i Hoptrup Sogn.

Sønderballe i Gelting Sogn, Angel, maa paa samme Maade have været en Del af Gelting By«. ¹³

Inden for det sønderjyske område er endelsen -balle med betydningen »del af en landsby« navnlig udbredt i den østlige del af Nordslesvig mellem Haderslev fjord og Flensborg fjord. Vest for den Baltiske Israndslinje forekommer endelsen i landsbyer ved å-løbene, men ellers er udbredelsen almindeligst på morænelersjord, den karakteristiske jordbund øst for israndslinjen.

Foruden endelsen -balle er der også andre stednavne, der kan tages til indtægt for tesen om en senmiddelalderlig tilvækst i en landsbybefolkning. Det gælder bebyggelsestilnavne som Nørby og Sønderby eller Overby og Nederby. Navne af den type er derfor taget med i den efterfølgende oversigt.

a. Landsbyer øst for israndslinjen. ¹⁴

Haderslev amt

Haderslev herred:

Hoptrup sogn: Marstrup Nørreby og Marstrup Sønderby (Norbwy Maxstorpp, Sunderbiu Mastrup, 1541-43). Sønderballe (Sunderballi 1541) skal ses i forhold til Djernæs (Norballidernis 1541).

Vilstrup sogn: Nørre Vilstrup (Norbuju Wilstorp 1414). Østerballe i Sdr. Vilstrup, opr. to gårde.

Starup sogn: Lunding Overby og Lunding Nederby.

Halk sogn: Nørballe (gårdnavn). Hejsager Overby og Nederby. Her forekommer Nørreballe også om Nederby.

Åstrup sogn: Over Åstrup og Neder Åstrup; sidstnævnte kaldes også Nederby.

Sønder Tyrstrup herred:

Fjelstrup sogn: Fjelstrup, hvis ældste del, beliggende i umiddelbar nærhed af kirken, hedder Gammelby. Navnet Fjelstrup betegner her antagelig en landsbyudvidelse, der er yngre end Gammelby, der endnu eksisterer som bebyggelse.

I sognet desuden: Store Anslet (Mejer 1649: Grosen-Anslett), Lille Anslet (Mejer 1649: L. Ansleth).

Hjerndrup sogn: Øster Hjerndrup, Vester Hjerndrup, også kaldet Østerby og Vesterby eller Østerbølling og Vesterbølling.

Frørup sogn: Frøruprød (Frøruproj, 1499: Rod).

Gram herred:

Sommersted sogn: Over Lert og Neder Lert.

Åbenrå amt

Sønder Rangstrup herred:

Øster Løgum sogn (Genner): Vesterballe og Østerballe.

Rise herred:

Løjt sogn: Duborg, opkaldt efter Jens Due i Flensborg (ca. 1412). Nørreballe (Nordballig 1641) lig Nørregade; Vesterballe (Westertofft 1641).

Rise sogn: Nørreballe og Sønderballe i Søst.

Hjordkær sogn: Nørreballe og Sønderballe i Årslev.

Bjolderup sogn: Bolderslev Sønderby eller Sønderballe, samt Vesterballe.

Lundtoft herred:

Ensted sogn: Overballe og Nederballe i Stubbæk.

Felsted sogn: Nørballe.

Kværs sogn: Bredballe (gård).

Rinkenæs sogn: Rinkenæs Nederby og Rinkenæs Overby. Ifølge Oldeskop kaldtes de to landsbydele »nach Ausgang des Mittelalters« hfv. »Rinkenis im Tal« og »Susby«.

Holbøl sogn: Nederballe og Overballe i Hønsnap; Nederballe (Nederby) og Overby i Hokkerup. Volsballe (gård). Nederballe, den nordlige del af Hokkerup, hedder også Ramsherred og en af gårdene der »Ramsgård«.

b. Landsbyer vest for israndslinjen.

Haderslev amt

Gram herred:

Hammelev sogn: Jernhyt (1475: tor Hutten); Gl. Ladegård. (1460: Ladegor).

Vedsted sogn: Over Jerstal (1456: Oueriastal). Neder Jerstal i Bevtoft sogn.

Skrydstrup sogn: Lilholt (efter Nybøl kirkes nedlæggelse).

Nustrup sogn: Store Nustrup, Lille Nustrup (1652: Nordernüsterup).
Nustrup-Bæk, der deles i Nørreby og Sønderby. Nørballe i Kolsnap.
Nustrup sogn ligger på en bakkeø).

Åbenrå amt

Sdr. Rangstrup herred:

Bedsted sogn: Nørreby og Sønderby i Bedsted.

Hellevad sogn: Vesterballe og Vesterby i Klovtoft. Østerballe med
Østerballe Rode om en engstrækning i Klovtoft.

Egvad sogn: Kådnermark i Nørre Hostrup.

Øster Løgum sogn: Nørregade og Søndergade i Øster Løgum, Vesterballe i Øster Løgum, Hovslund og Rugbjerg.

Rise herred:

Hjordkær sogn: Sønder Ønlev med Nørreballe og Sønderballe.

Bjolderup sogn: Nørreballe og Sønderballe i Hjolderup.

De her optegnede bebyggelsesnavne skal naturligvis kun tages »cum grano salis«, eftersom det i de enkelte tilfælde ikke er muligt at tidsbestemme de givne eksempler. Det har kun været tanken at pege på, at bebyggelsesnavnene på -balle og andre navneformer kan opfattes som minder om en tilvandring med deraf følgende udvidelse af en i forvejen eksisterende landsby.

Eksemplet fra Høkkerup i Holbøl sogn, hvor navnet Ramsherred bruges om Nederballe, kan vel tages som et kriterium for denne tese. Det samme gælder vel, at hovedparten af de opførte navne forefindes i egnene øst for israndslinjen.

Eksemplerne fra egnene vest for israndslinjen kan nemt forklares. I de fleste tilfælde har de nævnte lokaliteter tilknytning til landsbyer med større eng-arealer.¹⁵ Det gælder Neder Jerstal i Bevtoft sogn og de bebyggelser, der nævnes i Bedsted og Hellevad sogne, samt Hjolderup i Bjolderup sogn. Nustrup sogns beliggenhed på Toftlund bakkeø forklarer navnestoffet fra dette sogn, og Jernhyt i Hammelev sogn tyder på et anlæg, skabt af Ahlefeldterne på Tørning.¹⁶

Noter

1. Aabenraa Bykrønike 1620 med tilføjelser 1635-41, udg. 1987 ved H.V.Gregersen, s. 24/25.
2. Hugo Matthiessen: Gamle Gader, 1917, s. 116.
3. Danmarks Stednavne, Svendborg amt.
4. H.Kellenbenz: Schleswig 1544-1711, 1985, s. 60. – Bebyggelsen ved Lollfuss har været så uanselig, at den ikke er afsat på Braunius' og Hogenbergs bykort 1588.
5. August Sach: Geschichte der Stadt Schleswig, 1875, s. 93; Ernst Petersen: Alt-Schleswigs Quartiere, Strassen und Gassen (Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte, IV, 1959, s. 28-44).
6. Åbenrå Bys Historie, I, 1961, s. 5-66 (H.V.Gregersen); sm.: Var Skt. Nikolai i Åbenrå en tysk købmandskirke? (Sønderjysk Månedsskrift 1986, s. 112-121).
7. Flensborg Bys Historie, I, 1953, s. 4 (Johanne Skovgaard).
8. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense; G.Kraack: Das Gildewesen der Stadt Flensburg, 1969, s. 26-27.
9. Diplomatarium Collegii Canoniorum Hadersleviensium (Aarsberetninger fra Det Kgl. Geheime-Archiv, II, 1856), s. 43. Smlgn. Lennart Madsen: Haderslev i middelalderen (utrykt specialeafhandling 1983) s. 93-94, samt Nordslesvigske Museer, bd. 15, spec. s. 35-36.
I modsætning til tidligere byhistorikere hævder Lennart Madsen med begrundelse i ældre kildemateriale, at der på dette sted har ligget et Skt. Jørgens hospital. Men det behøver vel ikke at hindre, at der også samme sted kan have været et Skt. Gertruds kapel med tilhørende stiftelse.
10. Th.O.Achelis: Haderslev i gamle Dage, I, 1926, s. 47; Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt, 1966, s. 40 (Schütt).
11. Se kap. XIV, note 1.
12. Kristian Hald: Vore Stednavne, 1950, s. 169-170.
13. Smstds., jvf. Sønderjyske Stednavne, I, 1944, XVIII.
14. Sognene nævnes i den rækkefølge, der er anvendt i Sønderjyske Stednavne.
15. Jvf. kapitel X, note 12.
16. H.V.Gregersen: Egnen omkring Vojens, 1977, s. 39.

XVI. Fra dansk-sønderjysk adel til slesvig-holstensk adel

Inden for samfundets øverste lag skete der ligeledes en flytning i østgående retning, og den medførte, at den gamle sønderjyske adel stort set forsvandt i løbet af 1300-årene. Nogle få eksempler vil kunne illustrere denne udvikling.¹

Slægten Abildgaard, der antages at komme fra Vester Vedsted sogn, leverede i slutningen af 1200-årene både en drot og en marsk som støtte for Abel-slægtens hertuger, men i og med, at disse to mænd hhv. ca. 1295 og ca. 1302 forsvinder ud af akterne, nævnes efterkommerne af dem som herrer til Margaard og Rødkilde på Fyn.

Medlemmer af den sønderjyske slægt Friis (med skaktavl i våbenskjoldet) nævnes endnu i 1400-årene på Stolliggård i Løjt sogn, men fra 1432 også på Haraldskær i Skibet sogn ved Vejle.

Slægten Holck nævnes i 1300-årene som hjemmehørende i Sønderjylland, men sidder efter 1484 på Barritskov i Bjerger herred nordøst for Vejle fjord.

Slægten Skram, ligeledes tilhørende sønderjysk uradel og hjemmehørende i Sønderjylland i 1300-årene, nævnes 1388 til Mattrup vest for Horsens.

Urne-slægten fra Bolderslev i Bjolderup sogn kan på grund af Ketil Urnes rune-gravsten fra ca. 1200 (nu i Bjolderup kirke)² glimre med at eje Danmarks adels ældste slægtsnavn. Men også denne slægt måtte forlade hjemstavnen. Efter 1360 nævnes dens medlemmer til Rygård på Fyn.

Den sønderjyske adels udvandring fra sin hidtidige hjemstavn sættes almindeligvis i forbindelse med den samtidige indvandring af holstensk adel, og der kan vel heller ikke være tvivl om, at de politiske forhold i 1300-årenes Sønderjylland har haft indflydelse på denne udvikling.

Det gælder især om slægterne Friis, Holck og Skram. Der er i den sammenhæng især grund til at minde om det hårde regimente, som den holsten-rendsburgske greve, Gerhard III, udøvede 1325-40. Netop inden for dette tidsrum dukker de kendte holstenske adelsnavne op i akterne, f.eks. Lembek, Reventlow og Sehested, samt Rantzau, Rumohr, v.d. Wisch etc.³

Hvorledes skiftet fra dansk-sønderjysk til tysk slesvig-holstensk adel i enkeltheder er foregået, lader sig ikke mere oplyse. Kun så meget kan siges, at de givne eksempler på kampe mellem indfødte og indvandrede stormænd er hentet fra sagnets og folkevisernes verden.⁴ Det historiske kildemateriale melder tværtimod om ægteskabsforbindelser mellem de to parter, og da det hovedsageligt var mænd, der indvandrede sydfra, var det først og fremmest den indfødte adels døtre, der blev gift med holstenerne. Det vil atter sige, at den indfødte adel i sådanne tilfælde levede videre på spindesiden.⁵

I andre tilfælde er der formodentligt sket det, at medlemmer af de gamle slægter har opgivet adelskabet og er forblevet i hjemstavnen. Det er formodentlig denne udvikling, der er en af forklaringerne på, at der ved udgangen af middelalderen fandtes en storbondestand i Sønderjylland.⁶

Den politiske nedgangstid for det danske folk under Gerhard IIIs overherredømme faldt sammen med senmiddelalderens ødetid. Den var med andre ord samtidig med hele den udvikling i negativ retning, der kendes overalt i Nord- og Nordvesteuropa. Man kan derfor spørge sig, hvorfor holstenerne netop i disse årtier havde ressourcer til at klare sig igennem kriseårene, alt imens medlemmerne af den indfødte adel lidt efter lidt foretrak at forlade hjemstavnen. Utvivlsomt skal forklaringen findes i den geografiske placering af de godser, der i eftertiden tilhørte den nye adel sydfra.

Den gamle adel var fortrinsvis hjemmehørende inde i det sønderjyske midterland, og den blev derfor særlig ramt af krisen, nemlig ikke blot af den politiske udvikling, men også af den klimaændring, der satte sit præg på 1300-årene. Det skyldes, at det agerdyrkende landbrug havde været det bærende erhverv for disse stormænd. Denne form for landbrug forudsætter en stor og billig arbejdsstyrke, men som følge af den vældige reduktion af folketallet, som den store pest var skyld i, blev der knaphed på arbejdskraft. Den blev følgelig dyrere, og da klimaændringen alt imens gav et mindre udbytte af opdyrkningen af de lettere jorder, måtte godsdriften opgives; den var blevet urentabel.

Resultatet blev, at mange af disse stormænd foretrak at flytte bort fra deres hjemegn, en beslutning, som de politiske tilstande dog nok også har tilskyndet til.

Hvad den nye, sydfra kommende slesvig-holstenske adel angår, er det helt karakteristisk, at den har foretrukket de græsrigge egne. Det gælder først og fremmest de gamle skovegne øst for israndslinjen, hvor denne adels gårde findes på Haderslev-egnen, i Sundeved og på Als (samt længere sydpå i Angel, på Svansen og i Dänischwohld), men det gælder også borge ude i vestens græsrigge marskegne (f.eks. Trøjborg). Nordslesvigs to største adelsborge, Søgård og Tørning, er måske endda først blevet opført efter en flytning til skovegnene mod øst.

Lembekkernes og senere Ahlefeldternes gods i Klipleve sogn hedder senerehen officielt »Årtoft og Søgård gods«, og denne navneforbindelse kunne tyde på, at Årtoft i nærheden af Hærvejen og dermed vest for israndslinjen har været centrum for det oprindelige gods, der som tidligere kongeleve tør antages at have været i en dansk-sønderjysk slægts besiddelse.⁷ Men efter Lembekkernes overtagelse af dette gods er hovedgården blevet flyttet til det måske nyopførte Søgård i morænelandskabet længere mod øst.

Tørning i Hammelev sogn⁸ ejedes ligesom Søgård først af Lembekkerne og senere af deres arvinger Ahlefeldterne. Her fortæller et sagn om det anselige voldsted Borgvold i Skrydstrup sogn (d.v.s. vest for israndslinjen), at der fra dette sted gik en underjordisk gang til Tørning en mils vej længere mod øst⁹. Det står naturligvis helt hen i det uvisse, om dette sagn rummer et minde om en forbindelse i form af en flytning fra det antageligt dansk-sønderjyske voldsted til den senere slesvig-holstenske borg Tørning. Det er iøvrigt karakteristisk for den kilde-mæssige situation, at man vest for israndslinjen har et historisk set anonymt (og følgelig ældre) voldsted, mens Tørning i morænelandskabet øst herfor kendes siden 1331.

Det nye adelsgods øst for israndslinjen betød, at hele det sønderjyske midterland siden senmiddelalderen var uden adel. Kun voldsteder fra højmiddelalderen kendes som tavse vidner om, at sådan har det ikke altid været. Alene Gram gods udgør en undtagelse, men her har man kunnet udnytte græsarealerne langs med Gramå, og begrundelsen for en fortsat lønnende godsdrift på dette sted svarer således til forholdene omkring Trøjborg, der ude vestpå ligger ved Sejersbækkens overgang til marskens græsgange.

For menigmand var det uden diskussion en stor fordel, at der fandtes

så lidt adelsgods i det sønderjyske midterland. Tilfredsheden over at være fri for adel lyser ud af det latinske distichon fra sidste fjerdedel af 1400-årene, der er malet på bagsiden af Holbøl kirkes altertavle: »Felix Parochia ista – In qua non est Nobilista« (»Lykkeligt det sogn, hvor der ikke er adel«). Selv om inskriptionen er af senere dato, afspejler den situationen i Holbøl sogn, hvor Ahlefeldterne på Årtoft-Søgård ikke ejede meget gods, mens de ellers var dominerende i den øvrige del af Lundtoft herred.¹⁰

Noter

1. Der kan henvises til Dansk Biografisk Leksikon, hvor de pågældende slægter er omtalt af Hans H. Worsøe og Thelma Jexlev.
2. H. V. Gregersen: Bjolderup-stenen (Haderslev Stiftsbog 1987, 118-122).
3. H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, 1974, s. 70-71.
4. Smstds., s. 73, note 173. Her refererer jeg den sag, som sidst er blevet behandlet af C. A. Christensen: Arnsholm og Valdemar Sappi (Festskrift til Johan Hvidtfeldt, 1978, s. 39-52).
5. Smstds., s. 74, note 174.
6. Smstds., s. 204-107 (fortegnelse over udstedte fribreve 1430-1455). Slægten Arnkiel på Toldsted førte samme våbenskjold som Urnerne (illustration i H. V. Gregersen: Toldsted ved Hærvejen, 1978, s. 39, 58).
7. Smstds., s. 78, note 184; H. V. Gregersen: Messe og Marked, 2. oplag, s. 8ff.
8. H. V. Gregersen: Egnen omkring Vojens, 1977, s. 41-65 (også som særtryk 1982 & 1987). Jvf. Henrik Fangel & Lennart Madsen: Voldsteder og herremænd i Nordslesvig (Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig, 1988, s. 363ff.). Kortet s. 371 viser, at der er områder inden for landsdelen, som ikke er tilstrækkeligt undersøgt.
9. Smstds., s. 66.
10. Danmarks Kirker, Sønderjylland, Åbenrå Amt, s. 357/2017. Se iøvrigt: *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 2. rk., X, s. 147 (Th. O. Achelis); *Sønderjysk Månedsskrift*, 7. årgang, s. 47; 1954, s. 69 (N. Black Hansen); *Slesvigs delte Bispedømme*, 1949, s. 202 (H. Hejselbjerg Paulsen).

XVII. Landbrugets omlægning fra ensidig agerdyrkning til kvægavl med agerbrug

Klimaændringen med dens katastrofale følger for de lettere jorder førte til en omlægning af landbruget i retning af øget husdyrbrug. Tidligere tiders overvejende ensidige agerdyrkning blev afløst af et blandet landbrug med både kvægavl og agerdyrkning. Det er denne mindre arbejdskrævende form for landbrug, der afspejles i de efter anden fjerdedel af 1500-årene bevarede jordebøger og skatteregistre. Naturligvis var det en forudsætning for det øgede kvæghold, at der også var aftagere af denne erhvervsgrens produkt, og det var det, takket være fremvæksten af større bysamfund uden for vort lands enemærker. Vor ældste eksport af okser gik derfor fortrinsvis til Hansestæderne, først og fremmest til Lübeck, men også til Hamburg og til Bremen. Først et århundrede senere åbnede hele det nordvesttyske og nederlandske marked sig for kvæget, der blev drevet ned gennem den Jyske Halvø.¹

Til husdyrhold krævedes naturligvis græsarealer, og sådanne skabtes i Sønderjyllands østeregne ved en omfattende rydning af det oprindelige skovland, hvor sådanne lysninger var som skabte til opdræt af slagtekvæg, snart kaldt okser, snart øksne eller stude. En række marknavne i det østlige Sønderjylland (med endelser som »-gård«, »-have«, »-løkke«, »roj«, »-toft«) minder endnu om disse åbne græsarealer.²

Vest for israndslinjen var det engstrækningerne langs med åerne, der afgav grundlag for denne form for agerbrug. Sådanne »brede Strækninger af Enge« var – som allerede fremhævet af Knud Aagaard – »højst uundværlige«.³ Uden disse ville levevilkårene i det sønderjyske midterland have været endnu mere kummerlige. Det lod sig ikke mere nægte, at de magre egne mod vest sakkede bagud i forhold til østeregne.

Øst for israndslinjen var den fede, hidtil overvejende skovdækkede morænelersjord derimod blevet attraktiv for landbrugets udøvere. Takket være anvendelsen af hjulploven var denne jord blevet gjort anvendelig til agerdyrkning. Dermed havde landbrugeren til dagen og vejen. Dertil kom, at græsningsarealerne i det gamle skovland blev et godt supplement til agerbruget. Det øgede kvæghold muliggjorde gødning af de dyrkede marker.

At landbrugets omlægning netop fandt sted i senmiddelalderen, synes okseeksporten at pege hen på. Nok nævner spredte udsagn i flamske og hollandske kilder, at der allerede i højmiddelalderen forekom salg til disse lande af danske heste og okser, men det var først nogle hundrede år senere, at der kan tales om en fast indarbejdet handelsform med drivning af okser ned gennem Jylland og ad den sønderjyske Oksevej.⁴

Det ældste vidnesbyrd om sådanne oksedrifter har vi fra 1409, da Erik af Pommern i nærheden af Niehuus (antagelig ved Bov, der senere kendes som toldsted) afkrævede holstenerne en told på 8 skilling pr. okse, hvilket i henhold til deres klage påførte dem et tab på 1.000 mark lødig sølv. En lødig sølvmark anses på denne tid for at svare til 5-6 mark lübsk; en afgift på 8 skilling pr. okse tyder derfor ved omregning på, at der i dette år har passeret 10-12.000 stk. kvæg ad Oksevejen (Hærvejen) forbi Bov.⁵

Eksporten af levende kvæg var således i fuld gang på den tid, og at dette var tilfældet, fremgår også af det privilegium, som Haderslev fik i 1455, hvori oksedrivningen udtrykkelig omtales, og af den kongerigske toldforordning fra 1475, der fastlagde Ribe, Kolding og Assens som passagedsteder for eksporten ud af Nørrejylland og Fyn.⁶ Oksedrivningen via de tre kongerigske toldsteder samledes i Toldsted ved Hærvejen vest for Åbenrå. Gennem Ribe gik fortrinsvis de okser, der var blevet opdrættet på Vestjyllands engarealer, men hovedparten af okserne kom dog indtil midten af 1600-årene fra egnene øst for israndslinjen. Det gjaldt også den del af okseeksporten, der kom fra det herværende undersøgelsesområde.

For de sønderjyske bønder – ligegyldigt om de var selvejere eller arvefæstere – var det en umådelig fordel, at de – i modsætning til deres standsfæller nord for Kongeåen – havde ret til for egen regning og risiko at opdrætte og handle med deres husdyr.⁷ De fik derved selv fortjenesten af salget af okser, og hvad de ellers havde. Derved skabtes den klasse af ofte meget selvsikre og standsbevidste gårdejere, der har

sat deres umiskendelige præg på Sønderjyllands østlige egne. Det kendte skel mellem »vesterboerne« og »østeregnsbønderne« kan følgelig med fuld ret anses for at være et resultat af senmiddelalderens klimabestemte ændring af levevilkårene.

Noter

1. Ekkehard Westermann: Internationaler Ochsenhandel, 1350-1750 (Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, udg. Hermann Kellenbenz & Jürgen Schneider), Stuttgart 1979.
2. Se herom kap. XI.
3. Jvf. kap. X.
4. Poul Enemark: Oksehandelens historie ca. 1300-1700 (særtryk af Sortbroget Kvæg – baggrund og udvikling i Danmark, 1983), s. 10.
5. H. V. Gregersen: Toldsted ved Hærvejen, 1978, s. 50f., 212; sm.: Studedrift og toldoprævning i middelalderen langs den sønderjyske Hærvej (Sønderjyske Årbøger 1973, s. 5-13).
6. Kap. XII, spec. note 34 og 35.
7. H. V. Gregersen: Bonde og øvrighed i Åbenrå amt omkring år 1600 (Sønderjyske Årbøger 1955, s. 153-180); sm.: Messe og Marked, 2. udg. 1974, s. 48.

I ældre tiders skildringer af landskabet vest for israndslinjen nævnes ret ofte det store antal kirketårne, der kunne ses fra denne eller hin bakketop. Således er det ikke mere. I forbindelse med opdyrkningen af de magre jorder, muliggjort ved moderne gødningsteknik og en dybpløjning af jorden, der har sønderbrudt forekomsterne af al, har der fundet en omhyggelig beplantning sted. Der er skabt plantager, overvejende af nåletræ, og der er plantet levende hegn.

Ældst af de nyplantede arealer inden for det herværende undersøgelsesområde er Stursbøl plantage i Oksenvad sogn på 389 ha (med nærliggende plantninger i alt 610 ha). I middelalderen kaldtes dette område Sommersted hede; det er dette navn, der benyttes under omtalen af fjendtlige hæres opmarch hertil ad Hærvejen 1156/57 og 1293. I 1600- og 1700-årene var der her – nu under navnet Oksenvad hede – militærlejr og øvelsesområde. Vore polske hjælpetropper havde lejr her i 1659, det »skæbneår«, der som følge af medbragt smitsom plettyfus bragte død og ødelæggelse over en stor del af den fastboende befolkning. Området lå hen i lyng, da jægerkorpset holdt øvelse her i 1792, og det var ved den lejlighed, at korpsets chef, oberst J. L. J. Binzer, foreslog, at man med militær arbejdskraft tilplantede arealet. Et hjørne af plantagen kaldes på grund af dens gamle, forvredne træer »Trolde-skoven«.

Længere mod syd i det tidligere Haderslev amt skabtes efter midten af 1800-årene den 191 ha store Bevtoft plantage på en tidligere hede-strækning, bestående af magert sand.

Ligeledes på sandede strækninger i Øster Løgum sogn i det tidligere Åbenrå amt blev der anlagt to plantager: Rugbjerg plantage på 166 ha og Lerskov plantage på 142 ha. Lerskov var før pesten i 1659 en mindre bebyggelse på fem ejendomme, men blev i årene derefter til én ejendom. Plantagen blev påbegyndt i 1838.

Længere mod syd i Ensted og Kliplev sogne udgør Torp og Årtoft plantager et sammenhængende areal på 454 ha, tilplantet 1873 og 1884. I Holbøl sogn dækker Kelstrup plantage fra tiden efter 1852 og 1864 sammenlagt i alt 334 ha, og i Bov sogn umiddelbart nord for vor landegrænse dækker Bommerlund, Frøslev og Kidskelund plantager hhv. 636, 828 og 56 ha.

De nævnte hedeplantager er kun de større, men de har sammen med alle de mange mindre plantager og beplantninger omkring landbrugs-ejendomme og i markskel totalt ændret det landskabsbillede, som findes skildret i den ældre litteratur.

Også befolknings- og bebyggelsesmæssigt er der sket store ændringer i egnene vest for israndslinjen inden for det sidste halvandet hundrede år. »Skynd dig, kom! Om føje år heden som en kornmark står«, havde H.C. Andersen digtet i 1859 efter en rejse gennem Nørrejylland mellem Randers og Viborg; denne udvikling har i lige så høj grad fundet sted i det sønderjyske midterland. Også her er den del af den gamle hede opdyrket, der ikke er omdannet til plantager, og også her er antallet af landbrug steget som følge af omfattende udstykninger og mageskifter af jord.

I de allerseneste år synes denne proces standset. Nu er der blevet tale om nedlæggelse af urentable ejendomme og tilplantning af såkaldte marginaljorder. Det vil være at håbe, om noget af den gamle løvskov, bestående af eg, ask, lind etc., kunne genskabes på sådanne arealer. Vi bør også skabe noget til efterslægten!

Når en ny tidsalder er indvarslet i landet vest for israndslinjen, skyldes det dog ikke mindst anlægget i 1864 af jernbanelinjen ned gennem Sønderjylland. I jernbanens spor fulgte nemlig en industriudvikling, der f.eks. har ført til, at stationsbyen Vojens er blevet Sønderjyllands femtestørste bysamfund (efter Haderslev, Sønderborg, Åbenrå og Tønder). Længere sydpå vidner Rødebro, Tinglev og Padborg om en lignende udvikling.

I samtiden var mange klar over, at en ny tid var begyndt med anlægget af den sønderjyske længdebane, men almindeligvis forstod man ikke, at der hermed for første gang siden middelalderen var blevet gjort et forsøg på at rette op på »det skæve Sønderjylland«.

Laurids Skau, sønderjydernes nationale fører, kendt fra Skamlingsbanke-møderne i 1840'erne og som amtsforvalter bosat i Haderslev, kan anføres som et eksempel på en af dem, der slet ikke forstod, hvad jernbaneanlægget ville komme til at betyde. I 1862 skrev han:

»Her i Haderslev er man meget utilfreds over, at jernbanen skal gå lige gennem landet, 1½ mil vest for byen. Navnlig synes der at være frygt for, at en vigtig del af Haderslevs opland skæres bort, idet man går ud fra, at der ved banegården ved Vojens vil danne sig en handelsplads, der vil trække alt til sig. Denne frygt er overdreven og vil kun være af begrænset natur. På den golde hede opstår der aldrig en betydelig handelsplads, da jernbanetransporten er alt for kostbar og transporten gennem en lidet befolket og ufrugtbar egn til stationen alt for lang«.

Laurids Skau nåede ikke at opleve, at jernbanestrækningen fra Rødekro til Vojens blev åbnet den 1. oktober 1864. Hvis han kunne se det driftige bysamfund, som Vojens er i dag, ville han have al grund til at give den gode mand ret, der med et lunt blik i øjet har sagt: »Det er svært at spå, især om fremtiden!«

Der er i årene siden dengang gjort meget for at rette op på »skævheden«, men det til trods er den dog fortsat en kendsgerning. Det er stadig østereggen, der dominerer.

H. V. GREGERSEN:

- Messe og Marked.* Det landskendte Klipleve marked. 1955.
- Niels Heldvad.* Nicolaus Helduaderus. En biografi. 1957.
- Gotiske Skriftprøver* fra sønderjyske arkivalier. 1961.
- Den Lüneburgske Saltoktroi.* Et bidrag til salthandelens historie i her-
tugdømmet Slesvig. With an English Summary. 1962.
- Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København.*
C. F. Allen, H. N. Clausen, Orla Lehmann, J. W. Marckmann, Carl
Ploug. 1966.
- Niels Heldvad.* Nicolaus Helduaderus. 1564-1634. Ein Schleswiger der
nordischen Renaissance. 1967.
- Mourits Mørk Hansen. Livs-Erindringer.* 1968.
- Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland.*
Chr. Flor, Johan Wegener, Peter Hiort Lorenzens børn, Laurids
Skaus egne sønner. I-II, 1970.
- Messe og Marked.* Fra det gamle Klipleve sogn og Søgård gods. 1974.
- Plattysk i Sønderjylland.* En undersøgelse af fortyskningens historie
indtil 1600-årene. Mit deutscher Zusammenfassung. 1974.
- Eggen omkring Vojens.* En sønderjysk kommunes historie. Tiden indtil
1864. 1977.
- Toldsted ved Hærvejen.* Arnkielernes hjemstavn, Urnehoved-egnens og
oksehandelens historie. 1978.
- Slesvig og Holsten før 1830.* (Politikens) Danmarks Historie. 1981.
- Tørning.* Tørninghus, Tørninglen, Tørning ladegård, Tørning mølle,
Tørning kro, Tørning tinghus. 1982, 1986.
- Reformationen i Sønderjylland.* 1986.
- Aabenraa Bykrønike 1620 med tilføjelser 1635-41.* 1987.
- »Det skæve Sønderjylland« – HVORFOR? 1990.

»Det skæve Sønderjylland« – HVORFOR?

I sin nye bog forklarer dr. phil. H. V. Gregersen, hvorfor Sønderjylland blev »skævt«. Det skyldes, at der i senmiddelalderen indtrådte en alvorlig krise i landbruget på de sandede jorder vest for israndslinjen. En forværring af klimaet med større nedbørsmængder tvang beboerne til at opgive agerdyrkingen. Resultatet blev, at landet sprang i lyng.

I egnene mod øst var der derimod tale om en bebyggelsesfremgang på den gode jord. Nye bosættelser skød op, og de bestående landsbyer og købstæder blev udvidet. I købstædernes yderkanter skød veritable slumbebyggelser frem, i nogle byer kaldt Ramsherred. Bogen er en afsluttende publicering af resultaterne fra den sønderjyske del af Det nordiske Ødegårdsprojekt.